

Cultuurhistorie van de Biesbosch

Inhoudsopgave

Ontstaan Biesbosch	-3-
- Groote Waard	-3-
- Ondergang Grote Waard	-4-
- De gevolgen	-4-
- Gevolgen voor de bewoners	-5-
- De Verzanding	-6-
Eigendomsrechten Biesbosch	-9-
- Topografie	-9-
- Namen in de Biesbosch uit de visserijtijd	-10-
Gebruikers van de Biesbosch	-13-
- Vissers	-13-
- De vis	-14-
- Vangstmethoden	-15-
- Het begin; de pachtloze tijd. Vanaf de St. Elisabethsvloed tot 1516	-15-
- Langzame achteruitgang en ondergang van de zalmvisserij (ca 1700-1869)	-18-
- De periode na 1869	-19-
Kooikers	-20-
Biezen en zeggesnijders	-24-
- Rietsnijders	-24-
- Griendwerkers	-26-
Aannemerij in Werkendam	-28-
- Goedereede	-29-
- Den Helder	-30-
- Werkendam	-31-
Boeren	-35-
Tweede Wereldoorlog	-38-

Ontstaan Biesbosch

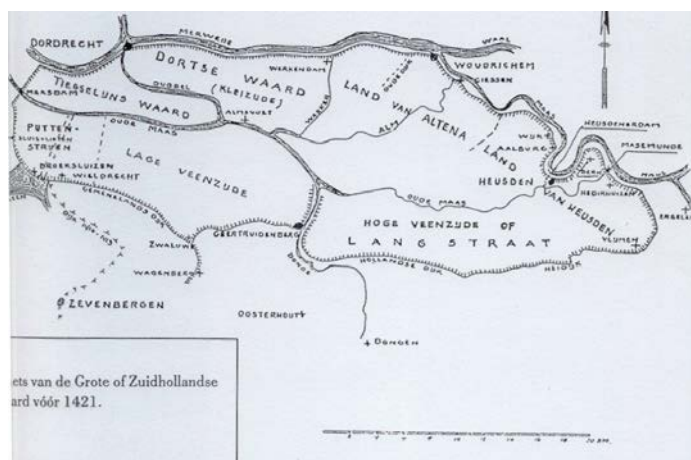
We kennen allemaal het verhaal omtrent het ontstaan van de Biesbosch. Er zijn de zogenaamde legendes die u allemaal al wel eens gehoord zult hebben, zoals over het kind Beatrijs dat in een biezenmandje, samen met een kat die de mand voortdurend in evenwicht wist te houden, voortgestuwd werd door de golven en bij de muren van Dordrecht aankwam en gered werd. Ook het verhaal van de 72 verdronken dorpen en de 100.000 mensen die omgekomen zouden zijn in de golven is een dergelijke legende. Laten we eens een paar zaken gaan ontrafelen.

Groote Waard

De Groote Waard was de naam voor twee verschillende begrippen die vaak door elkaar gehaald worden.

- **Polder "Groote Waard"**: Bij Geertruidenberg lagen de twee polders "de Venen beneden den Bergh" en "de Venen boven den Bergh" die samen de polder "Groote Waard" vormden. Deze polders werden door de rivier de Donge gescheiden. De noordgrens van deze beide polders werd gevormd door de Oude Maas.
- **Hoogheemraadschap "de Groote Waard"**: een grote bestuursseenheid voor waterbeheer.

Het hoogheemraadschap omvatte een aantal polders met hun eigen dijken en eigen dijkgraven en heemraden, waaronder het Land van Putten en Strijen in het westen, de Tiesselenswaard in het noordwesten, de Dortse waard in het noorden met o.a. Dordrecht, Sliedrecht en Werkendam en de polder Groote Waard. Deze polders waren allemaal op zich zelf staande gebieden binnen Holland. Zo was de Land van Heusden in 1296 nog leengoed van de Graaf van Kleef en kwam in 1357 naar de Graaf van Holland. De Tiesselenswaard had, net zo als de Groote Waard, in 1282 als Heer Floris V, Graaf van Holland. De heerlijkheden Putten en Strijen hadden ook hun eigen bestuur. De vorming van het Hoogheemraadschap en de inpoldering van dit gebied gebeurde tussen 1203-1222 door Graaf Willem I van Holland die zich erg interesseerde voor waterstaatszaken. Dit hele gebied werd door een buitendijk omgeven en stond onder het toezicht van het Hoogheemraadschap "De Groote Waard". Het was de Graaf van Holland die de dijkgraaf aanstelde van dit Hoogheemraadschap. De Dijkgraaf moest zijn rekening van inkomsten en uitgaven doen bij de tesorier (penningmeester) van de graaf en aan de Grafelijke raad, zijnde het hoogste rechtcollege.

De Grote of Zuidhollandse Waard voor 1421.

Ondergang Groote Waard (zie bijlage bij 6)

Om tot de bloei te komen die men aan het Hoogheemraadschap "Groote Waard" toeschrijft, moet het gedurende een lange periode betrekkelijk rustig geweest zijn, gevrijwaard van oorlogen en overstromingen. In de periode na 1375 ging het verkeerd. Alleen al in de eerste 20 jaren van de 15^e eeuw waren er al vier grote dijkdoorbraken geweest. Inmiddels was men al lang in de Hoekse en Kabeljauwse twisten verwickeld geraakt en de mannen hadden hun hoofd meer bij de oorlogvoering dan bij de bescherming van land en volk. De dijken raakten dan ook langzaam maar zeker in verval en dijkdoorbraken bleven niet uit. Een andere bedreiging voor de dijken werd gevormd door de hebberigheid van de mens naar het witte goud uit die tijd, namelijk het zout.

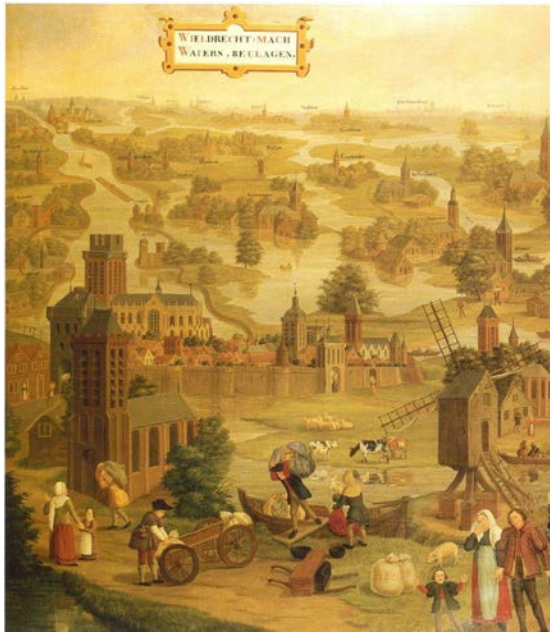
Zoals al blijkt uit de namen van de polder rond Geertruidenberg, "De Venen", bestond de grond in het zuidwesten van het gebied uit veen. Veen werd vroeger afgegraven voor brandstof, turfwinning. In deze omgeving was het zoutgehalte heel hoog in de turf en zout was een heel kostbaar product in die tijd. Het was één van de weinige manieren om vlees en groenten langer houdbaar te maken. Dordrecht was een belangrijk centrum in de zouthandel. Dit vormde een belangrijke bedreiging. Zout werd gewonnen uit en nabij de rond de polders aangelegde dijken. Natuurlijk werd ook in die tijd wel onderkend dat het "moeren", zoals het zout delven werd genoemd, niet bevorderlijk was voor de sterkte van de dijken. Er werd in 1375 een verbod uitgevaardigd om binnen een afstand van 4 mijlen (4 x 1600 meter) van de dijk te moeren, maar het kwaad was eigenlijk al geschied en de zucht naar geld te groot. Het zou nog tot 1477 duren voor Maria van Bourgondië het moeren werkelijk verbood. Voor de "Groote Waard" was dat mosterd na de maaltijd. Een zware storm en vloedgolf hadden op St. Elizabethsdag 1421 de waard al van de kaart geveegd. De Biesbosch was bijna geboren. **Zie ook laatste pagina pt. 6.**

De gevolgen

De gevolgen van de stormvloed waren enorm. Niet alleen voor dit gebied zoals wel eens gedacht wordt. Het ernstigste werd Zeeland getroffen - met name de Beverlanden, Tholen en Schouwen. Maar ook Voorne en Putten, het IJgebied bij Amsterdam, de Zaanstreek en Waterland leden een enorme schade. Het dorp Petten verdween deels in de golven net zo als Enkhuizen. In Tiel stormden de daken van de huizen. De ravage was compleet en de ontredde langs de hele Noordzeekust groot. Het was dus niet alleen deze streek waar zorg en aandacht naar uit moest gaan. Als je je realiseert dat men met de mogelijkheden van vervoer, transport en communicatie uit de 20ste eeuw 10 maanden nodig had om de 67 grote stroomgaten te dichten in Zeeland na de ramp van 1953, in combinatie met 11.500 mensen en al het beschikbare materieel, dan is het te begrijpen dat men in 1421 niet wist waar te beginnen.

Op diverse plaatsen in de omgeving begaven de dijken het en 42.500 ha land in de Groote Waard liepen onder. Volgens de schrijver van de Cronicon Tielense die toen leefde, zijn er 2.000 mensen in dit gebied omgekomen. Een geloofwaardig aantal. De 100.000 slachtoffers die genoemd worden, samen met de 72 dorpen die verdwenen zouden zijn, werden pas ten tonele gevoerd in de in 1517 verschenen Divisiechroniek van Aurelius. Met de gemiddelde levensverwachting van 50 jaar voor de mens zitten er dus al diverse generaties tussen de ramp en het verschijnen van dit boek. Het is geen verhaal meer "uit de eerste hand".

Reinier Snoy, een tijdgenoot van Aurelius, beschreef in zijn boek Annales dat men wel met de herbedijking van de 16 ondergelopen dorpen van de Waard was begonnen en zelfs al bijna geslaagd was, maar dat o.a. door de gierigheid van de penningmeesters de dijkwerkers geen loon kregen en dus wegbleven. De Graaf van Holland was overtuigd van het belang van dijkherstel en deed daar zijn uiterste best voor. Mensen die weigerden mee te werken, mochten zelfs zonder pardon gedood worden. Maar als Dordrecht in 1420 nog Geertruidenberg plat brandde, mag je dan in 1422 verwachten dat men geld uitlegt voor het herstellen van elkaars waterschade? Ook kwam nu extra duidelijk naar voren dat alle polders zelfstandige gebieden waren met hun eigen belangen. Het motto lijkt "ieder voor zich, en God voor ons allen".

Schilderij Sint Elizabethsvloed (collectie Rijksmuseum)

Het gebied stond dan wel onder water, maar was nog niet verloren. Er zal best hard gewerkt zijn, maar de natuur speelde ook zo zijn eigen spelletjes. De winter van 1422 op 1423 was zeer extreem. Tussen 6 januari en 22 februari 1423 vroom het zo hard dat alle rivieren en de Zuiderzee compleet dichtgevroren raakten. De vorstinvall werd voorgedaan door zware sneeuwval. In Parijs viel zelfs zo veel als men in 30 jaar nog niet gezien had. Hierdoor was de waterstand in de rivieren in het voorjaar weer extreem hoog. Echt ten onder ging de Waard in 1424 toen, weer op St. Elizabethsdag, een enorme vloedgolf over het land spoelden. De schade was weer enorm langs de hele kust. De Krimpenerwaard ging voor een paar jaar onder water, en de Groote Waard ontving zijn genadeslag. Er wordt vaak gezegd dat de 15^e eeuwse mens niet voldoende het belang kon overzien van wat er bij zijn burens gebeurde. Maar als je je realiseert wat de toenmalige faciliteiten waren, de oorlog waarin de onderlinge steden en de Adel verwickeld waren, de slechte staat van onderhoud van de dijken en niet te vergeten de barre weersomstandigheden, dan moet je je misschien wel afvragen of ze ooit een kans gehad hebben.

Gevolgen voor de bewoners

De Groote Waard stond vol met water, door de stroomgaten ontstonden nieuwe geulen en ook het getij kreeg vrij spel. Mede op basis van archeologisch onderzoek kunnen we

nu stellen dat de waard aanvankelijk bij laag water nog grotendeels droog kwam te vallen. Maar ook al staat er steeds maar een laagje van een paar centimeter water op je land, het valt niet meer te bewerken, het levert niets meer op. Langzaam aan begonnen de bewoners hun heil elders te zoeken en raakte het gebied ontvolkt. Huizen, kastelen en burchten werden steen voor steen afgebroken en de steenjutters namen het materiaal mee naar andere gebieden.

Maar hoe zit het dan met het schilderij uit het Rijksmuseum waarop de overstroming afgebeeld staat?

Het schilderij is gemaakt in 1490. Het meest waarschijnlijke is dat het de actuele situatie van die tijd weergeeft. Hier en daar zijn nog dorpen of restanten daarvan zichtbaar hetgeen zou kloppen met het reisverslag van een Italiaan die ongeveer 100 jaar na de ramp door het gebied reisde en beschreef hoe de kerktoren en daken van hoge huizen boven het water uitstaken.

Misschien komt er meer inzicht in deze theorie door een grootschalig onderzoek dat enige jaren geleden in Dordrecht gestart is samen met TNO-NITG (Nederlands Instituut voor toegepaste geowetenschappen).

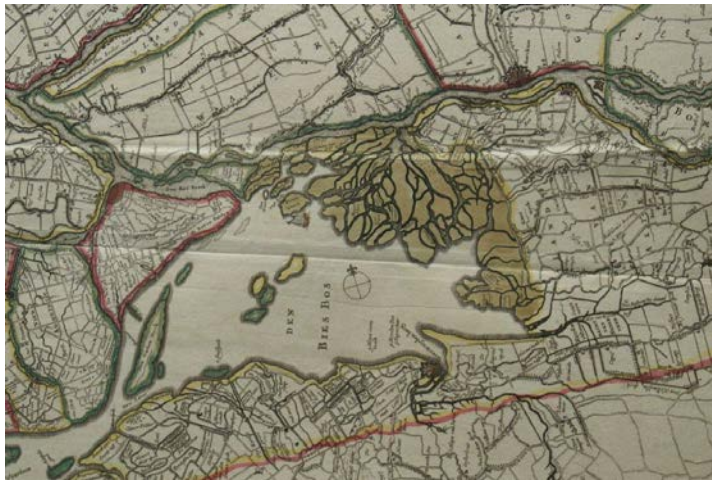
De eerste echte kaart waarop de situatie blijkt, is de kaart van Sluijter uit 1560.

Daarop is de Biesbosch één grote binnenzee. Waarschijnlijk is de kaart getekend bij hoog water. De geleerden denken nu dat hier een situatie ontstond die vergelijkbaar is met de huidige Waddenzee.

De Verzanding

De eerste representatieve kaart is dus van de gebr. Sluijter uit 1560, waarschijnlijk getekend bij hoogwater.

Hier is al duidelijk op zichtbaar dat een aantal maatregelen zijn genomen door de besturen van de polders die het "overleefd" hebben, zoals bijvoorbeeld het Land van Altena. Al in 1460 hadden zij de westelijke bedijking van het gebied weer in orde gebracht tussen De Werken en Dussen. Het dorp Werkendam lag op het aller noordoostelijkste puntje van de Dordrechtse Waard en behoorde zodoende niet tot het nieuw bedijkte land van Altena. Als een puistje bleef het onbedijkt liggen. Op kaarten uit de 17^e en zeker op die uit de 18^e eeuw zien we aan de noordzijde steeds meer verlanding. Waarom alleen aan de noordzijde? De vissteken zijn hoofdzakelijk getekend aan de zuidzijde van de waterplas die bekend stond als het "Bergse Veld" en op het Nassause gebied. Aan de noordzijde, het gebied dat behoorde aan de Grafelijkheid, waren wel een paar zalmsteken, maar lang niet zo veel en bovendien zijn ze daar al snel verdwenen. Het zou op er kunnen duiden dat het water daar veel ondieper was en het daarom ook eerder droogviel. Met het droogvallen ontstond ook een klimaat waarop bies en zegge zich kon handhaven met alle gevolgen voor verlanding van dien. Daarnaast speelde ook de belangen van Dordrecht een invloedrijke rol. Dordrecht had, na veel geruzie met Gorinchem, in 1540 definitief het stapelrecht van Karel V verkregen, waardoor alle koopwaren, die over de rivier aangevoerd werden, niet doorgevoerd mochten worden voordat ze in Dordrecht opgeslagen en in het openbaar te koop aangeboden waren. Veel handelaren maar ook een aantal andere steden waren daar, op zijn zachtst gezegd, niet gelukkig mee en deden van alles om dit stapelrecht te ontlopen. Doordat de Werkendamse killen breed en goed bevaarbaar waren, konden veel schepen, op weg naar Antwerpen, Dordrecht omzeilen. Het is vanzelfsprekend dat dit weer allerm minst naar de zin van Dordrecht was.

De verzanding en inpoldering gebeurde vanuit het Noordoosten.

De stad Dordrecht probeerde reeds in 16e eeuw om de loop van het Oude Wiel voor Werkendam te veranderen en de hierachter gelegen Werkendamse Killen te laten verzanden. Er werden lange stenen strekdammen aangelegd, die gedeeltelijk haaks in de stroming werden aangebracht om het verzandingproces te versnellen. Deze dammen noemde men de *Hoofden van Dordt*. Ze dienden meerdere belangen. Enerzijds het economisch belang van Dordrecht, anderzijds boden de hoofden en de verlanding daarachter de inwoners van Werkendam enige mate van bescherming tegen het water. De hoofden bleven echter ondanks het besluit van Karel V zorgen voor onrust bij Werkendam. In 1581 escaleerde de ruzie en de stad Dordrecht riep de hulp in van de Staten van Holland. Burgers en ingezetenen van Gorinchem en omliggende dorpen en steden waren met een oorlogsschip en flink bewapend naar Werkendam gevaren om daar de palen, die door de Dordtenaren in de grond gestoken waren om de loop van de rivier te beïnvloeden, te verwijderen. De Staten besloten een afvaardiging te sturen om ter plaatse polshoogte te gaan nemen. Uiteindelijk werd besloten de hoofden te beschermen tegen aanvallen door het stationeren van een oorlogsschip in de Werkendamse killen.

Eén van deze hoofden werd gebouwd vanaf de Ewoutenwaard en zorgde zo voor verzanding van het gebied achter dit hoofd. Het water dat de Ewoutenwaard scheidde van deze nieuwe aanwas kreeg de toepasselijke naam het *Gat van het Hoofd*. Aan het nieuwe land dat zo ontstond, herinnert de voormalige polder *de hooftlanden*. Maar van wie was nou dat nieuwe land? Werkendam was een ambachtsheerlijkheid met een ambachtsheer. Deze had het recht om zich met het besturen van het dorp bezig te houden. Hij stelde bijvoorbeeld de nieuwe predikant en de schout aan. Hij was de eigenaar van grote stukken grond rond Werkendam en van de molen, tevens had hij het recht van de visserij en vogelarij in eigendom. Maar ook *den Aanwas der Landen* kwam in zijn bezit. Door het geheel of gedeeltelijk verpachten van zijn rechten ontving hij pacht. De pachtsummen vormden voor een deel zijn bron van inkomsten. In het begin van de 16e eeuw was Adam van der Duyn ambachtsheer van Werkendam. Deze werd gedagvaard door de Raden en Meesters van de Rekenkamer der Domeinen om aan te tonen welk recht hij had op de door hem bezeten *Visscherijen, Vogelarijen en Aenwas der*

landen onder de gemelte Jurisdictie gelegen en aangezien de Raden en Meesters van Rekeningen beweerden, dat de ambachtsheer van Werkendam geen genoegsame Tytel hadde tot de voorsz. Visscherijen, Vogelarijen en Aenwas der Landen, die hij als Ambagtsheer was possiderende, zo werd hem gelast: van de gemelte Visscherijen, Vogelarijen en Aenwas der Landen, zich te onthouden en sijne handen daar van af te trecken. Doch de ambachtsheer beriep zich op goed bezit en op 5 september 1535 werd een overeenkomst gesloten. Het hield in dat met betrekking tot de visserij en de vogelarij ieder de helft zou krijgen, maar met het land lag het anders. Daar voor werd besloten dat de ambachtsheer voor hem en zijn nakomelingen zoude behoude alle de aengewassen Landen, Mits jaerlyckx aen de Graeffelijckheijts Domeijnen, betaelende, een Erffpagt van drie grooten van idere Mergen en alsoo ter leen te verheffen.

Ook de Ewoutenwaard viel voor een deel onder deze aanwas. Percelen konden door particulieren in erfpacht genomen worden en daarna door hen bebouwd worden alsof zij de eigenaren waren, zo lang de erfpacht jaarlijks voldaan werd. Doordat de erfpacht of thijns niet verhoogd kon worden, werden de kosten voor de ambachtsheer om de boekhouding daarvan bij te houden uiteindelijk hoger dan de opbrengst. Veel van dit soort zaken zijn daardoor in de vergetelheid geraakt.

Omdat de Biesbosch Grafelijkheidsdomein was kwam daar de aanwas van het land toe aan de Grafelijkheid die de opkomende gronden begon te verpachten of er eendenkooien op aanlegde en deze verpachtte.

Dikwijls zijn er plannen gemaakt om aan de noordzijde een dijk aan te leggen langs de ontstane platen en zo het verzandingsproces te versnellen en de afvoer van bovenwater te verbeteren. Dankzij deze plannen, die overigens pas in de 19^e eeuw uitgevoerd werden, zijn door de loop der eeuwen schitterende kaarten van dit gebied getekend waarvan de kaart van Cruqius uit 1730-1731 het bekendst is geworden.

Literatuur:

Historische reeks deel 4 De ondergang van de Middeleeuwse Grote Waard door C.C.W. de Korver

De zalmvissers van de Biesbosch 1421-1869, Dr. P.J.M. Martens

Op zoek naar 7 huizen, V.C. Wikaart -Derkzen

In een opslag van het oog, Paul v.d. Brink

Eigendomsrechten Biesbosch

Het is door de eeuwen heen nooit gelukt om het hele gebied dat bekend stond als Biesbosch onder één toezichthouder te krijgen. Gedurende de langste tijd van haar bestaan viel het gebied van de Biesbosch onder twee verschillende jurisdicties. Stad en Land van Geertruidenberg behoorden toe aan de heren van Nassau en stonden onder het beheer en toezicht van de Nassause Domeinraad. Ook het water aan de noordzijde van de stad, tot aan de oude loop van de Maas behoorde hiertoe. In het oosten lag de grens globaal daar waar het water ophield en het land begon. In het westen lag de grens bij "Lauwenhoek" iets ten oosten van de huidige Moerdijkbruggen.

Het noordelijke deel van de Biesbosch viel onder jurisdictie van de Graven van Holland en was daardoor Grafelijkheids Domein. Dit waren dan ook de instanties waartoe de bevolking zich moest wenden als zij "iets" in het gebied wilden. Dat iets kon bestaan uit vissen, waardoor men visrecht moest zien te krijgen, zoals in het zuidelijke gebied het meest aan de orde zal zijn geweest. Het kon ook gaan om het verkrijgen van kooirechten voor de vogelvangst en het pachten van de opkomende gronden in het noorden voor de griend- en rietcultuur en de landbouw. Aan deze situatie kwam deels een einde in de 19^e eeuw. Al onder het Franse bewind werd een groot gedeelte van de gronden in de Biesbosch verkocht aan particulieren. Een situatie die niet meer teruggedraaid kon worden na het vertrek van deze heren. Ook onder hun toezicht was men begonnen met de opzet, naar Frans voorbeeld, van het kadaster. Daarvoor moesten voor heel Nederland gemeentegrenzen vastgesteld worden. Hierbij werd dit gebied verdeeld over de diverse gemeenten die aan de rand van het gebied lagen. Geertruidenberg, Made en Drimmelen, Dussen, Werkendam, Dordrecht en Zwaluwe kregen allemaal een groter of kleiner deel binnen hun gemeentegrenzen. De Grafelijkheid en de Nassause Domeinraad waren organen uit de tijd van de Verenigde Provinciën die niet meer terug kwamen in het Nieuwe Nederland. Tijdens de Bataafse Republiek werden de Nassause Domeinen en de Grafelijkheids Domeinen Staatsdomeinen. De Nassause Domeinen bleven na het herstel van oude rechten Staatsdomeinen en de oude Grafelijkheids-Domeinen werden aanvankelijk Kroondomeinen. De diverse soorten domeinen bleven dus wel eigenaar van de grond alleen werd hun bezit binnen gemeentegrenzen gebracht en benoemd. De geschiedenis van de Domeinen is een heel interessante, zeker binnen dit gebied. Rechten van de Koninklijke familie op de grond en het geschuif van het bezit hiervan tussen familie en de Staat der Nederlanden, de vererving binnen de koninklijke familie zijn boeiend. Maar ook een interessante invalshoek kan de vraag zijn waarvoor het geld gebruikt werd dat hier in de Biesbosch opgehaald werd door middel van verpachting. In de periode dat de grond weer eens aan het Rijk behoorde werden allerlei soorten Domeinen opgericht die een eigen doel hadden. In 1832 waren drie vormen van Domeingronden in Werkendam aanwezig. De Staat der Gewone Domeinen had een paar kleine stukjes maar het grootste deel van de grond was ondergebracht in het Domein voor Volksvlijt dat in Brussel kantoor hield. Maar liefst 1213 ha riet, griend en gorzen viel onder hun beheer. De hele riviervisserij, met een oppervlak van 910 bunder 51 roede en 50 el viel onder het beheer van het Domein van het Amorisatiesyndicaat dat in 1822 was opgericht om hoofdzakelijk oorlogsmateriaal aan te kunnen schaffen. Later werd het ook gebruikt om oorlogsinvaliden te voorzien van een klein pensioen. De situatie anno vandaag de dag is nog niet veel veranderd. Het grootste gedeelte van de Biesbosch is nog steeds in handen van de overheid verdeeld over diverse ministeries.

Topografie

De Krakeelswaard, het Heijmansgatje, het gat van het Steenen Huisje, Dooiemanswaard, de Jodenpolder, de Bloedakker, de Doodsweren, het Gat van de Toren van Dordrecht. Namen die tot de verbeelding spreken van iedereen. Namen met een geschiedenis die niet altijd duidelijk is. De naam Keizersguldenwaard zou zijn ontstaan omdat hij Keizer Napoleon Bonaparte nog geen gulden waard was en hij hem voor zijn gevoel met winst verkocht voor 1 gulden. Een fabeltje, zou je zo in een eerste reactie zeggen. De polder Keizersguldenwaard komt al heel vroeg voor. Waarschijnlijk staat hij zelfs al op de kaart van Jacob en Pieter Sluiter, maar dan nog zonder naam. Toch betekent in het oud Nederland het woord Guldenwert "een waarde hebbende van één gulden in de handel". De keizer zou dan Karel V zijn geweest. De mogelijkheid dat er dan een grond van waarheid in het verhaal zit is al meer aanwezig. Zo was er in de 17e eeuw ook een polder die de Craceelswaard genoemd werd. Waarschijnlijk een polder waar veel om te doen was geweest in de vorm van een twist. Het wordt spannend als de naam verdwijnt en vervolgens in de loop van de geschiedenis de "Dooiemanswaard" genoemd gaat worden. Zou er echt een dode zijn gevallen in de twist rond de Craceelswaard? Een nieuwere naam is die van de Bloedakker. Dit was een hele lange smalle griend, waarin de mannen ver moesten lopen. Zo ver dat zij soms met het bloed in de klompen liepen. Een griend waar niemand graag naar toegang.

De meeste namen in de Biesbosch zijn te herleiden tot bloemen, planten, namen van mannen en vrouwen, al dan niet verbasterd, zoals bijvoorbeeld de Driessenhennip (de hennip van Andries Visser) of de tijd van de visserij met zijn steken. De namen zijn vrijwel allemaal van vroege oorsprong. Zodra een plaat droog viel en verpacht werd moest men er een naam aan verbinden om de percelen te kunnen identificeren. Heel vaak komt dan ook de naam van de eerste pachter hierbij om de hoek kijken zoals bijvoorbeeld bij de Thomaswaard, waarvan de oudste bekende pachter een Thomas Thomaszn was. Voor 1832 blijft het toch een beetje gokken over welk stuk land men het heeft bij verpachting of verkoop. Na 1832 werd het kadaster ingesteld en werd naast de perceelsnaam ook een kadastrummer genoemd in de officiële stukken. Dat maakt het zoeken en identificeren een stuk makkelijker.

Namen in de Biesbosch uit de visserijtjd

P.J.M. Martens (effe lustere dec. 2000) bewerkt.

In de Biesbosch stonden grote zalmsteken die waren onderverdeeld in percelen. Zo'n steek bestond uit een lange rij palen met een wilgentenen vlechtwerk ertussen, waaraan aan weerskanten fuiken stonden. Die steken hadden permanente plaatsen. Beëdigde meters controleerden jaarlijks of daar niets in was veranderd en ook op die manier ontstonden vaste plekken, soms alleen met een perceelsnummer, maar vaak ook met een naam. Veel ervan zijn nu nog steeds in de Biesbosch terug te vinden.

Het zijn natuurlijk niet alleen perceelsnamen die zijn blijven hangen. Veel stukjes Biesbosch zijn rechtstreeks naar vis genoemd. Het Steurgat is daar een voorbeeld van, maar ook de polders de Zalm (de Kroon en de Zalm) en de Kleine Zalm. Onder het huidige spaarbekken de Honderddertig lag vroeger het gat van de Elft; een gedeelte van de voor het spaarbekken afgegraven polder daar, heette ook de Elft. Ook de Spieringpolder, de Spieringsluis en de Palingsloot zijn namen die rechtstreeks naar vis verwijzen. Dat is ook het geval bij het Gat van de Hengst in de Sliedrechtse Biesbosch.

Een hengst is een uitgepaaide zalm. Hengsten waren mager en brachten weinig op. (Vergelijk het begrip 'ijle' -iele- haring.)

Er zijn ook een heleboel namen waarbij de herkomst uit de visserij minder voor de hand ligt: de Alloijzenpolder op het eiland van Dordrecht is daar een voorbeeld van. Ongeveer op die plaats lag in de zestiende en zeventiende eeuw een grote zalmsteek die de Steek van Aleuyssen werd genoemd (op spelling werd vroeger niet echt gelet). Op de plaats waar nu (ongeveer) de Dordtse Biesbosch ligt, lagen vroeger een paar zandplaten die de Noorderspringer en de Middenspringer werden genoemd. Ze ontleenden hun naam aan een oude steek, die op zestiende eeuwse kaarten voorkomt als de 'Steek genaamt den Springer'.

Het Gat van de Bakens herinnert aan de bolbakens die in de visserijtijd waren geplaatst, daar waar ooit de bedding van de Maas had gelopen, die de grens vormde tussen het gebied van de Graven van Nassau en de Grafelijkheid van Holland (het zuidelijke en het noordelijke deel). Onder de naam Jannezand is jarenlang een perceel verpacht voor zogenaamde kant-of kleine visserij. Het ging daarbij dan niet om een zalmsteek maar om visserij vanaf de wal, meestal met schutwant of met lijnen.

Veel namen zoals die nu nog voortleven in de Biesbosch komen van visserijpercelen zoals die er gelegen hebben in de tijd van 1560 tot aan het einde van de achttiende eeuw (1777 is het laatste jaar dat de rentmeester de percelen met naam en toenaam in zijn rekeningen vermeld) Al die tijd hadden de steken en dus ook de percelen, vaste plaatsen. Vóór 1560 was dat anders, toen wisselden plaatsen en namen regelmatig.

De percelen waren delen van steken. De steken zelf hadden verschillende lengtes. Voor de percelen gold dat niet, die waren op enkele uitzonderingen na bijna allemaal even groot: 100 roeden lang (d.i. ca 375 meter).

Aan de hand van de perceels- en steeknamen is eenvoudig te zien hoeveel namen er nu nog voortleven. Sommige zijn inmiddels ook weer verdwenen, maar zijn dikwijls op oude kaarten nog terug te vinden.

Op een kaart uit 1842 komen bijvoorbeeld het Gat van de Puttsteek en het Gat van de Vogelaer nog voor (Jan Puttsteek en Vogelaersteek). Om in het gebied van de Dordtse Biesbosch te blijven: Tongplaat komt van de Tongsteek. De namen van de waterlopen Middenels en Noorderels hangen vermoedelijk samen met de naam van de Elststeek die daar gelegen heeft. De Haefensteek heeft vermoedelijk zijn naam gegeven aan de platen Hooge Hof en Lage Hof die daar vroeger lagen (de naam Hoge Hof komt als polder nog voor).

Het Gat van de Vissen is genoemd naar de Vissensteek en de Langeplaat ontleent haar naam aan de Langesteek.

Het meest noordelijke perceel van de Langesteek heette de Slegh, het Gat van de Slek verwijst daar nog naar. De Langesteek (die zijn naam overigens eer aan deed) had vanaf het zuiden gezien op ongeveer eenderde van zijn lengte een duidelijke knik. Net ten noorden daarvan lag een perceel dat wat langer was dan de gebruikelijke honderd roeden, namelijk 130 roeden (d.i. ruim 480 in plaats van ongeveer 375 meter). Het was ook een goed (en dus zeer bekend) perceel, want het bracht jarenlang een heel behoorlijke pacht op. Het Gat van de Honderddertig heet er naar. Er lag vroeger ook een zandplaat van die naam, later omgevormd tot polder en weer later tot het huidige spaarbekken Honderddertig. Er wordt wel eens beweerd dat de naam zou komen van 130 botsteken die daar gestaan zouden hebben, maar dat is onjuist. Botsteken hebben nooit bestaan.

De steek Kerckensloot heeft met het Gat van de Kerksloot te maken. Het tweede perceel (vanuit het zuiden gezien) van deze steek heette 'Luysen en vlooiën', de naam Gat van de Vlo(o)eien is daaraan ontleend.

De volgende steek in oostelijke richting heet de Joachim Broekhovens Geyster. Het meest zuidelijke perceel ervan heet Plomp (Gat van de Plomp en andere namen met Plomp komen daar vandaan). Het perceel boven de Plomp stond bekend als Seykgat. Op wat oudere waterkaarten heet het water dat van het Noordergat van de Plomp (bij het strandje) onder de Toontjesplaat door richting Hofmansplaat loopt nog Zijkgat.

Waarschijnlijk vonden ze dat bij de ANWB niet zo netjes, want op de tegenwoordige waterkaarten komt die naam niet meer voor.

De naam van de steek zelf, de Gijster, vinden we nog terug in het grote spaarbekken. De naam zelf kwam ook vroeger veel voor: Diepe Gijster, Broekhovens Gijster en op de Steek van Hoekenisse lag ook een perceel dat kortweg Gijster heette.

Waar de term Gijster vandaan komt, of wat hij zou moeten betekenen is mij helaas niet bekend. Vissers noemden in vroeger eeuwen een perceel dat als zeer slecht bekend stond een 'Geysterbak'. Hoogst waarschijnlijk zullen deze perceelsnamen daar wel mee samenhangen, maar de betekenis blijft onduidelijk¹.

Aan de percelen van de Steek van Hoekenisse kunnen we zien dat ook de namen met Turfzak (vroeger de plaat, later de polder die zo heette en natuurlijk het Gat van de Turfzak) uit de visserijtijd stammen. Dat geldt ook voor het poldertje Kindem, net ten zuiden van het spaarbekken de Gijster) dat is genoemd naar het meest zuidelijke perceel van deze steek.

Wie oude kaarten bestudeert zal vermoedelijk nog wel op meer namen stuiten die samenhangen met de visserij.

Literatuur:

H. den Tuinder, de namengalerij van de Biesbosch

P.J. Jozee e.a., Perceelsbenaming in de Biesbosch

H. den Tuinder, Gedenkboek

¹ Er heeft in het gebied vroeger een klooster gestaan, Heijsterbach. In de ontwikkeling van woorden gebeurt het vaker dat de G en de H wisselen; of er van enige samenhang sprake is blijft onbekend.

Gebruikers van de Biesbosch

Vissers (Zie ook laatste pagina pt. 2)

Dr. P.J.M. Martens, Zalmvisserij in de Biesbosch (Effe Lustere, december 2000) bewerkt

In Dordrecht, maar vooral ook in Geertruidenberg was al sprake van een omvangrijke handel in zoetwater- en zeevis voordat de St. Elisabethsvloed het gebied waar nu de Biesbosch ligt onder water zette. De handel vanuit Geertruidenberg richtte zich al sedert de middeleeuwen op Zuid-Brabantse en Vlaamse steden: Antwerpen, Mechelen, Brussel, Leuven, Gent. Met de stad Leuven werden in de veertiende eeuw zelfs overeenkomsten gesloten voor het leveren van vis tijdens de vastenperiode. Goede Christenen aten dan geen vlees.

De eerste groep mensen die weer brood in de ondergelopen waard zagen, waren de vissers.

De meeste overstromingen en in ieder geval de St. Elisabethsvloed zelf, vonden in het najaar plaats. Als het ijs na de winter weg was, stond dat water er nog. Een paar fuiken en wat schutwant zijn dan snel geplaatst.

De visserij in de Biesbosch gold als "binnenvisserij". Een begrip dat nu als logisch wordt beschouwd. Maar de grens tussen binnenvisserij en kustvisserij lag wel heel dicht bij. Nog volgens de visserijwet uit 1908 lag de grens op de as van de spoorwegbrug aan de Moerdijk. Ten westen hiervan, dus het Hollands Diep, werd nog beschouwd als kustwater en het gebied ten oosten, het hele gebied van de Biesbosch was dus binnenvisserij. De "binnenvissers" maakten zelf nog een belangrijk onderscheid. Riviervissers zijn zij die zich gedurende het hele jaar rond bezig hielden met visserij op de grote rivieren, waar zij voornamelijk jacht maakten op trekvis. De binnenvissers waren de vissers die het stilstaande water beviste en als hoofdberoep vaak iets anders hadden zoals herbergier, boer of arbeider.

De streek was vooral bekend vanwege de vangst van steur, zalm en elft. Op de rivier werden veel prikken gevangen. Deze haalden de vissers niet uit het water, maar lieten ze in hun netten achter de boten zitten. Zo werden die netten met levende prikken naar Vlaardingen gesleept, waar veel zeevissers waren. Deze zeevissers kochten de prikken van de Werkendamers en namen ze in grote tonnen mee naar zee. Als de zeevissers op kabeljauw wilden vissen, hadden ze altijd een paar jongetjes aan boord. Deze werden prikkenbijters genoemd. Als de visser dan dacht dat ze in de buurt van een school kabeljauw waren, wilde hij ze lokken. De jongetjes moesten dan die levende prikken pakken, in hun mond stoppen, en achter hun kop doorbijten. Dan werden ze op een rij aan haken geslagen en over boord gegooid. Als ze dat een tijdje gedaan hadden, kregen ze een hele vieze smaak in hun mond. Om die vieze smaak te verdrijven, kregen de jongens een vijg.

Over die visserijactiviteiten in de eerste jaren is overigens niet zo veel bekend. Nog lang zijn er plannen geweest om de dijken rond het gebied te herstellen. Het heeft bijna honderd jaar geduurd voordat men er zich bij neerlegde dat de schade onherstelbaar was en dat er onderhand eens iets moest worden geregeld met betrekking tot de visrechten op het gebied. Dat gebeurde in 1516.

In de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw is er volop gevestigd. Dat verliep niet altijd zonder problemen, maar dat lag niet aan de visstand. In de loop van de achttiende eeuw begint zich langzaam maar geleidelijk een achteruitgang af te tekenen.

Al die eeuwen overziend, laat zich een aantal min of meer duidelijk afgebakende perioden onderscheiden. Dat ziet er als volgt uit:

1. 1421-1516, de pachtloze tijd. In deze periode betaalden de vissers geen pacht. Na 1516 moest dat wel, maar er was gekozen voor een wat ongelukkig pachtsysteem, zodat er een periode aanbrak van
2. Conflicten (1516-1560). Door het pachtsysteem, maar ook door grensperikelen tussen rechtsgebieden in de Verdrongen Waard werd deze tijd gekenmerkt door meningsverschillen, rechtszaken en zelfs vechtpartijen tussen vissers.
3. Tijd van consolidatie (1560 - ca 1700). Anderhalve eeuw (ongeveer) van bloei. Afgezien natuurlijk van problemen met oorlogshandelingen tijdens de Tachtigjarige Oorlog die in deze periode viel.
4. Langzame achteruitgang en ondergang van de zalmvisserij (ca 1700-1869).
5. De periode na 1869. Geen gerichte visserij op zalm of andere trekvis meer.

De vis

Vroeger stond 'gewone' zoetwatervis als voorn, brasem, karper, zeelt e.d. regelmatig op het menu. Het grote geld (voor zover daar sprake van was) werd verdiend met trekvis, met name zalm, maar ook steur en in het voorjaar vooral de elft. Zalm, elft en steur waren zogenaamde anadrome trekvis. Dat betekent dat volwassen exemplaren in een zout milieu leven, op zee, en dat de dieren als ze paairijp worden het zoete water optrekken om te paaien. Tijdens die trek, stroomopwaarts, werden ze dan gevangen. Zalm en elft paaiden ver stroomopwaarts, in het zuurstofrijke water van kleine bergbeekjes, die uitliepen op de hoofdader, de Rijn. Beide soorten konden tot ver in Duitsland worden gevangen. Voor steur gold dat eveneens, maar die paaide niet zo ver. De meeste zalmen bleven lang op zee en waren als ze terugkwamen tussen de een en anderhalve meter lang. De vissers noemden die grote zalmen Grote Winterzalm als ze voor 1 mei, en Grote Zomerzalm als ze na die datum gevangen waren. Zalm kon het hele jaar door gevangen worden. Het was zeer geliefde en ook vroeger al betrekkelijk dure vis, die dus veel opracht.

In tegenstelling tot de zalm trok de elft alleen in het voorjaar, tijdens de 'elftteelt', zoals de trek genoemd werd. Elften zijn biologisch verwant aan de haring. Het waren forse vissen. Ze konden tot 60 cm lang worden en golden als erg smakelijk. De trek begon meestal in maart (een bekend gezegde luidde: 'de eerste donder in maart pakt de elft bij zijn staart') en duurde tot eind mei. Ze trokken in dichte drommen de rivier op. Jaarlijks werden er in Geertruidenberg zo'n 60.000 exemplaren aangevoerd en verhandeld. Na de winter begon praktisch meteen de elfttrek. Dan moesten de handen fors uit de mouwen, maar het was ook een flinke en welkome inkomstenbron na de moeilijke wintermaanden waarin de vissers niets of weinig konden verdienen. Een goede elftteelt was van groot belang. Fint is een soort die verwant is aan de elft en die in de negentiende en twintigste eeuw van belang wordt, als de elft bezig is uit onze rivieren te verdwijnen. Voor die tijd zal de soort er ook wel zijn geweest, maar in de archieven is hij dan nauwelijks zichtbaar. Finten bedierven sneller en waren qua smaak sterk de mindere van de elft. De dieren zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden en verwarring was dan ook niet altijd uitgesloten. Althans, door de consument. De vissers zagen het verschil meestal wel. Fint en elft kon onderling paaien; gekruiste exemplaren werden door de vissers wel 'papzakken' genoemd. Belangrijk onderscheid was dat elft bijna altijd ver stroomopwaarts paaide (net als de zalm) terwijl de fint daarvoor dicht bij het zoute water bleef. Het Bergse Veld (de Biesbosch) was voor fint een belangrijk paaigebied.

Wat de grote trekvissen betreft mag tot slot de steur niet onvermeld blijven. Deze dieren zijn vooral bekend door hun spectaculaire grootte: ze konden tot zes meter lang worden. De meeste exemplaren die hier gevangen werden waren wel kleiner, maar toch nog erg groot. Op de Nieuwe Merwede is in 1952 'officieel' het laatste exemplaar gevangen: een vrouwtje van 2,60 meter lang, een ook vroeger zeer gebruikelijke maat (officieel, want later is op de rivieren nog regelmatig een enkel exemplaar aangetroffen; aanvoer was er echter niet meer). Het vlees van de steur stond bekend als erg lekker; het is altijd een exclusieve vis gebleven, veel werden er niet gevangen (zo'n 600/800 per jaar). Dat exclusieve blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat in vroeger eeuwen het Geertruidenbergse stadsbestuur de steur als relatiegeschenk gebruikte.

Vangstmethoden

Fuiken en kubben vormden in de goede dagen het meest voorkomende vistuig. Zalm, elft en steur werden op het Bergse Veld gevangen met behulp van zalmsteken. Visserij met steken is een vorm van fuikvisserij. Het is feitelijk een betrekkelijk eenvoudige wijze van vissen. Een steek bestaat uit een lange rij palen. Tussen die (eiken) palen is een soort grofmazig net gevlochten van wilgenteen. Op regelmatige afstanden zitten aan de steek kleine dwars geplaatste schuttinkjes, die 'bouten' werden genoemd. Daaraan waren de fuiken bevestigd, op een zodanige manier dat die haaks op de steek stonden. De steken hadden een permanent karakter en waren dwars op de stroom geplaatst. De fuiken zaten aan beide kanten, zodat er zowel bij afgaand als opkomend water gevist kon worden. De steken waren groot en lang, op de kaarten is dat duidelijk te zien. De langste mat bijna vijf kilometer.

De fuiken waren eigendom van de vissers zelf, de steken op zich niet. De vissers pachtten in het algemeen bepaalde gedeelten (percelen) van een steek. Hoe dat in zijn werk ging zal hierna nog aan de orde komen.

Prent uit 1492 toont een mens dat netten voortrekt.

Het begin; de pachtloze tijd'. Vanaf de St. Elisabethsvloed tot 1516.

Zoals gezegd kende de stad Geertruidenberg al een omvangrijke handel in vis voordat de St.

Elisabethsvloed en andere overstromingen in die tijd de Grote Waard van Zuid-Holland onder water zetten. Over die verhandelde vis hief Geertruidenberg een soort omzetbelasting, het zogeheten 'ingeld', dat de twintigste penning (5%) van de prijs bedroeg. Verder is het van belang dat de Maas, zoals die vroeger door de Grote Waard stroomde, de grens vormde tussen het rechtsgebied van de heer van Geertruidenberg en de Grafelijkheid van Holland. Heren van Geertruidenberg waren de Graven van Nassau (later de Prinsen van Oranje; Koningin Beatrix is nog steeds Vrouwe van Geertruidenberg).

Het was gebruikelijk dat viswater werd verpacht, maar hier gebeurde dat gezien deze situatie niet. Het land zelf bracht ook niets meer op en in 1516 is er namens Karel V een commissie in het leven geroepen die moest nagaan hoe het nu zat met de rechten op het

gebied. Iedereen die claims meende te hebben, moest die indienen. De stad Geertruidenberg deed dat meteen. Een groot deel van het gebied (bezuiden de loop van de Oude Maas) hoorde immers min of meer bij de stad en de vissers van Geertruidenberg moesten op de afslag aldaar gewoon hun twintigste penning betalen. De stad claimde dus het recht dat 'ingeld' te blijven heffen. Er werden getuigen gehoord, die allen verklaarden dat ze nooit enige pacht hadden hoeven te betalen, maar wel het ingeld. Ook waren ze vrij hun steken te plaatsen waar ze dat uitkwam. De commissie besloot tot een regeling die het volgende inhield: Voortaan moesten de vissers voor het gebruik van de steken pacht betalen. Het systeem dat men daarvoor invoerde bleek achteraf een mislukking. Het was veel te fraudegevoelig zoals wij tegenwoordig zouden zeggen. Het deed wel modern aan. Er werd met een soort provisiesysteem gewerkt, 'vroom' geheten. De pacht bestond uit een bedrag per gepachte lengte steek ('roeygelt' genoemd, een roede is circa 3,75 meter). Daarnaast moest een percentage (het 'vroom') van de opbrengst van de gevangen vis worden afgedragen, dat afhankelijk was van de kwaliteit van het gepachte perceel. De vis van een perceel waar goed gevangen werd moest meer vroom opbrengen dan de vis die van een slecht perceel kwam. Het laat zich eenvoudig raden wat er gebeurde: tot ergernis van de rentmeester voerden de vissers zowat alles wat ze vingen aan op naam van een slecht perceel, zodat het vroom laag kon blijven. De rentmeester probeerde daar iets aan te doen door te bepalen dat iedere visser uitsluitend percelen van één kwaliteit kon pachten. Dat hielp ook niet. Vissers die een slecht perceel in pacht hadden, voerden op hun naam de zalm aan die was gevangen op een beter perceel van een collega. Het pachtsysteem was ingevoerd kort voor of in 1525, het is blijven bestaan tot 1560, toen ook andere maatregelen ingevoerd.

Foto gemaakt rond 1960, persoon trekt netten voort.

Daarnaast ontstonden er in deze tijd moeilijkheden van veel ernstiger aard. Die hadden te maken met de loop van de oude Maas, de grens tussen het gebied van de zuidelijke vissers van Geertruidenberg en de noordelijken, die pacht betaalden aan de Grafelijkheid van Holland, de Keizer (Karel V). De zalm kwam vanuit het zuidwesten het gebied binnen en ontmoette dus eerst de Geertruidenbergse steken. Uiteraard werd niet alle zalm gevangen, er konden er nog ruim voldoende door voor de vissers van de Keizer. Om zoveel mogelijk te vangen maakten de vissers van Geertruidenberg aan de noordkant van hun steken (die tot op de grens stonden) dwars op de steek lopende uitbreidingen, soms wel tot aan de volgende steek toe. Op die manier ontstonden hekwerken, die het noordelijke gebied zowat afsloten (zie afbeelding). De noordelijke

vissers namen dat niet en voeren 's-nachts uit om de afleidingen weg te halen. De zuidelijken reageerden daarop door bewaking in te stellen en het gevolg laat zich raden: er ontstond ruzie, er braken vechtpartijen uit en in de jaren veertig liepen sommige conflicten zo hoog op dat er zelfs doden vielen. De noordelijken hadden de vissers van Geertruidenberg er ook van beticht afleidingen te hebben geplaatst op het noordelijke gebied zelf. De zuidelijken verdedigden zich door te zeggen dat ze niet goed konden zien waar de grens nu eigenlijk liep, omdat de bedding van de oude Maas onder water was verdwenen. Ze claimden dan ook nooit buiten het gebied van de Prins gestaan te hebben. Belangrijk onderdeel van de nieuwe afspraken die tot stand kwam was dan ook dat eerst en vooral de loop van de oude Maas op deugdelijke manier, door officiële landmeters, zou worden vastgesteld. Verder stelde de rentmeester ook vergaande wijzigingen in het pachtstelsel voor. Dat was hem al jaren een doorn in het oog. Daarnaast wilde hij af van het gegeven dat de vissers hun steken konden plaatsen zoals ze dat zelf wilden, omdat dat ook altijd aanleiding tot veel ruzie en ellende was. Daarom kregen de steken voortaan vaste plaatsen, waaraan niets meer mocht worden veranderd. Gezworen (beëdigde) meters stelden voortaan jaarlijks de plaatsen vast en zagen er op toe dat er in de loop van het seizoen niets werd veranderd. Het vronstelsel verdween en de vissers konden ook niet meer een perceel voor meerdere jaren pachten. Iedere steek werd onderverdeeld in een aantal percelen van 100 roeden lengte (ca 375 meter) en voortaan moest een vast bedrag per perceel worden betaald. Jaarlijks werden de percelen in openbare zittingen bij opbod aan de hoogst biedende verpacht. De vronfraude behoorde daarmee tot het verleden. Zo lagen de plannen eind jaren vijftig van de zestiende eeuw. In de zomer van 1560 waren er landmeters, waaronder Pieter en Jacob Sluijter beschikbaar, en in dat jaar werd vastgesteld waar de bedding van de oude Maas had gelopen.

Dat gebeurde door het nemen van grondmonsters; als de genomen monsters schelpen bevatte was dat de oude rivierbedding, daarbuiten trof men die schelpen niet aan. Om de grens af te bakenen werden op regelmatige afstanden bolbakens geplaatst (een toentertijd gebruikelijke markering op het water. Willem van Oranje zelf heeft de metingen in eigen persoon bezocht. Het is mogelijk dat hij dat deed om het belang ervan te onderstrepen, maar misschien verenigde hij gewoon het nuttige met het aangename: zijn vriendin Eva Elinx woonde in de buurt en hun zoon, Willem's bastaardkind Justinus van Nassau, was in september voor het eerst jarig.

De percelen werden ieder jaar in openbare zittingen aan de meest biedende verpacht. Het precieze jaar van invoering is niet bekend, maar kort na 1561 moet deze situatie hebben gegolden. Ze is blijven bestaan tot veranderingen in het landschap (met name verlanding) het plaatsen van de grote steken onmogelijk maakte. Dat gebeurde aan het einde van de achttiende eeuw. De rentmeester hanteert in zijn rekeningen tot en met het jaar 1777 deze perceelsindeling. De percelen zijn dan ook in deze vorm verpacht geweest gedurende een periode van ruim tweehonderd jaar. Van conflicten tussen vissers onderling om de redenen zoals die vroeger golden was geen sprake meer. De ironie van het lot wil dat in het noordelijke gebied, al enkele decennia na de bereikte oplossingen, het vissen met grote steken niet meer mogelijk was, omdat het water er toen al te veel was verland. Afgezien van wat moeilijkheden tijdens de tachtigjarige oorlog trad een periode van relatieve rust in. Tijdens de oorlog was van die rust niet zo veel te merken. Er voeren oorlogsschepen van 's-lands vloot in de buurt, voor krijgshandelingen uiteraard, maar ook om de vissers tegen 'het perikel van de vyant' te beschermen. Niet alleen die vijand gaf moeilijkheden in dit verband. Het Staatse scheepsvolk was ook niet

altijd even welgemanierd en er werden nog wel eens illegaal fuiken gelicht. Soms moesten vissers onder rechtstreekse dwang een gedeelte van hun vangst afgeven. In verband met de oorlogshandelingen rond Geertruidenberg was het enkele keren noodzakelijk dat de rentmeester moest uitwijken naar Dordrecht.

De handel was vooral gericht op het zuiden. Er was ook illegale handel. Alle vis moest als vanouds verplicht in Geertruidenberg worden aangevoerd en daar werd nog steeds ingeld geheven. Op het Bergse Veld lagen regelmatig Antwerpse waterschepen, waarin de vis levend kon worden vervoerd. Als de 'uitlegger' niet in de buurt was verkochten de vissers snel hun zalm. aan dat soort schepen, buiten de afslag om. De term 'uitlegger' sloeg zowel op de toezichthouder te water als op het vaartuig waarmee die zijn taak uitoefende. De waterschepen vervoerden de vis levend (en dus vers) naar Antwerpen. Officieel moesten de schippers een bewijs hebben dat de zalm die ze aan boord hadden, regulier op de afslag in Geertruidenberg was gekocht. Maar als ze bij de westelijke steken voeren, op weg naar Antwerpen en de uitlegger zat met zijn sloopje aan de andere kant van het gebied, dan was het niet moeilijk om snel wat zalm. in te nemen. Het ontwijken van belasting is van alle tijden.

Langzame achteruitgang en ondergang van de zalmvisserij (ca 1700-1869)

Na ca 1700, in de loop van de achttiende eeuw begint zich langzaam een vermindering van de opbrengsten af te tekenen. Regelmatig krijgen de vissers restitutie van pacht in verband met slechte vangsten. Dat begint al in de eerste decennia van de nieuwe eeuw. In de jaren dertig en veertig van de achttiende eeuw zijn er samenwerkingsverbanden tussen vissers, die gezamenlijk percelen pachtten. Zelfs werd er tijdelijk weer op vroom gevist: omdat de vangsten slecht waren kwamen de samenwerkende vissers met de rentmeester een lage pacht overeen; daarnaast werd een percentage van de vangsten betaald. Op die manier kon de pacht in overeenstemming worden gehouden met de opbrengst aan vis. Vermoedelijk vertrouwde de rentmeester het toch niet helemaal, want na 1742 zijn er weer vaste pachtsommen zoals vroeger, en wordt er weer op de gebruikelijke manier jaarlijks verpacht. Maar de hoogtijdagen zijn duidelijk voorbij. Regelmatig blijft in deze tijd de rentmeester restitutie van pacht geven in verband met slechte vangsten. Belangrijke veranderingen treden pas weer in de Franse Tijd op. Aanvankelijk lijkt de intocht der Fransen weinig invloed op de visserij te hebben. Zoals bekend was Lodewijk Napoleon de Nederlanden zeer welgezind. In 1809 brengt hij een werkbezoek aan Geertruidenberg, waar de vissers hem via een tentoonstelling met een model van een steek en levende zalmen op de hoogte stellen van hun werk en leefwereld. De teruggang in opbrengsten blijft niet onbesproken en Lodewijk zegt pachtvermindering toe. Het zou er niet meer van komen. Napoleon zelf was niet te spreken over het beleid van zijn broer Lodewijk in de Nederlanden en in 1810 lijft hij het hele gebied bij Frankrijk in. De Fransen lieten zich weinig gelegen liggen aan oude feodale rechten en ook niet aan smeebeden van vissers. In 1810 wordt het hele Bergse Veld in pacht uitgegeven aan drie Geertruidenbergse vishandelaren, zodat de vissers niets anders restte dan te werken 'als bedienden der heeren pachters', dit tot hun grote ergernis.

Deze situatie duurt tot 1824. Pas in dat jaar zijn er voor het eerst weer openbare verpachtingen. Van belang is dat de tekst van de aankondiging daarvan spreekt over de verpachting van zalm- en schutvisserijen'. De schutwantsvisserij is nu duidelijk nevensgeschikt aan de zalmvisserij. In de glorie-dagen van de zalmsteken was schutwantsvisserij echt een kleine vorm van nevensvisserij, die plaats vond aan de randen

van het gebied en die nauwelijks de moeite van het vermelden waard was. Het verlandingsproces was inmiddels duidelijk al ver voortgeschreden. Het deel waar vroeger de grote steken stonden, dus grofweg het gebied dat nu Brabantse Biesbosch heet, bezuiden Ruigt en Noorderklip, was alleen bij vloed nog een watervlakte; bij laag tij viel de zaak grotendeels droog. Waar visserij niet meer goed mogelijk was begon men biezen te telen. Ook in het zuidelijke gebied zijn steeds meer permanent droge platen. Als die lang droog lagen werden ze uiteindelijk ingepolderd. De eerste polder die op deze manier is ontstaan was de polder Visplaat, vlak bij de Amer aan de noordwestkant van het huidige Gat van de Binnennieuwensteek. De polder is aangelegd tussen 1820 en 1858.

De periode na 1869.

We hebben 1869 genoemd als een soort eindjaar voor wat betreft de vangst van zalm. Inderdaad kan dat jaar worden gezien als het laatste jaar waarin er in de Biesbosch zelf gericht op zalm is gevestigd. De zalmvisserijen van het Bergse Veld werden voor die tijd verpacht voor meerdere jaren en het was bekend dat de vangsten niet zo goed meer waren. De afspraak was dat als de vissers klaagden over slechte resultaten (en als ze dus pachtreductie wilden) er nieuwe openbare verpachtingen werden uitgeschreven. In 1862 was er verpacht voor een tijd van twaalf jaar (dus voor een periode die zou aflopen eind 1874). In 1865 al waren er klachten en in september van dat jaar vonden er nieuwe verpachtingen plaats, ditmaal voor negen jaar, zodat de einddatum weer 1874 zou zijn. Het toen overeengekomen pachtbedrag voor het hele Bergse Veld was ruim f 14.000 op jaarbasis. De eindtermijn is nooit gehaald.

Drie jaar later waren er weer klachten over slechte vangsten en in 1869 vonden weer openbare verpachtingen plaats. De pachters boden zegge en schrijven f 220. Dat was de rentmeester te gortig, maar korte tijd daarna moest hij de pacht gunnen voor de een bedrag van f 950 per jaar, tot aan de oorspronkelijke einddatum, 1874.

Deze ineenstorting van de pacht markeert het einde van de gerichte visserij op zalm in de kreken van de Biesbosch. Toen de Nieuwe Merwede klaar was voerde die het meeste water af en kozen de zalm en masse voor deze route. Daar was inmiddels de zegenvisserij 'De Nieuwe Merwede' opgericht. Deze grootschalig werkende en op industriële wijze georganiseerde zalmzegenvisserij is in bedrijf geweest tot het begin van de jaren dertig van de twintigste eeuw. Na de Eerste Wereldoorlog draaide men overigens voornamelijk met verlies. De ondergang van de zalm in onze rivieren bleek niet meer te stuiten.

Literatuur:

Dr. P.J.M. Martens, De zalmvissers van de Biesbosch 1421-1869

P. den Breejen, Hardinxveld en Giessendam van vissers- en hoepmakersdorp naar industriegemeente

Dr. Th. Van Doorn, Terminologie van Riviervissers in Nederland

P. Hartman, Zalm vernomen!

W. van Wijk, Heden en verleden van zalm en zegen

P. Verhagen, Rivieren, boten en vissers

D. de Jong, Hardinxveld en de riviervisserij

Kooikers (Zie ook laatste pagina pt. 3).

Th. Westerhout, Eendenkooien in de Biesbosch (periodiek His. Ver. Werkendam en De Werken c.a) bewerkt

De eendenkooi is een jachtmiddel, dat men in het oud-vaderlands recht bij herhaling tegenkomt. Dit specifiek oud- Nederlands bedrijf werd nagenoeg nergens buiten onze landsgrenzen uitgeoefend. De oudste vermelding van het kooibedrijf is een decreet van 29 december 1550 waarin bepaald werd dat het recht tot het verlenen van een vergunning om "Vogelkooyen binnen Hollandt" op te stellen voorbehouden was aan de "Prince van de Lande". Het recht om een eendenkooi te houden rekende men wel tot de zogenaamde "regalia" = koninklijk of vorstelijk voorrecht. Het was vroeger dan ook aan een verlot van de overheid gebonden en het vruchtgebruik verviel aan de Vorst of Ambachtsheer. Zo werd, om een voorbeeld te noemen, vanwege een afwijkend inzicht op 5 september 1533, de Ambachtsheer van Werkendam, Adam van der Duyn, gedagvaard door de Raden en Meesters van de Domeinen en de Procureur Generaal. De rechterlijke uitspraak luidde:

"Behouden voor hem (Adam van der Duyn) en syne Erven, ten Eeuwigen dage, de geregte helfte van alle Visscherijen en de Vogelarijen, onder voorsz Ambagte van Werkendam".

Eendenkooi op de Hofmansplaat. (Fotograaf: Rob Vereijken)

Lage waterrijke streken, waar het stil en rustig was, waren voor eendenkooien het meest geschikt. Men trof en treft deze kooien, waarvan er in 1986 nog 118 bestonden, o.a. aan in Friesland, de Kop van Overijssel, de Betuwe, de omgeving van Empel, het Land van Altena en de

Biesbosch. Deze kooien behoren aan particulieren, aan de Staat of aan Natuur- beschermingsverenigingen (bijv. Natuurmonumenten) toe. Een klein aantal particuliere kooien vangt nog voor de "dood" (consumptie). Thans dienen een aantal inwerking zijnde kooien voor het ringen en registreren van o.a. eenden. Terwijl de meeste kooien zijn verwilderd, vervallen en buiten werking zijn.

Een eendenkooi is een met bomen, struikgewas en rietmatten omgeven vijver of plas van waaruit als centraal punt een vier- of vijftal slootjes, die pijpen of kelen genoemd worden, uitgaan. Deze pijpen worden naar het einde toe steeds nauwer en lopen min of meer trechtervormig toe. Aan het einde zijn ze overkoepeld met ijzergaas of ander dun netwerk, zodat een zich in de pijp bevindende eend alleen door naar de vijver of kolk terug te vliegen, weer zou kunnen ontsnappen.

De kooiker maakt bij de uitoefening van zijn vangbedrijf gebruik van een groot aantal makke eenden en staleenden die vrij rondzwemmen en rondvliegen en van een afgericht kooihond. De staleenden verlaten 's-avond de kooi en lokken de wilde eenden mee naar de kooiplas. De makke eenden blijven altijd op de kooi. Door het gesnater van de makke eenden en hun aanwezigheid op de kooiplas doen deze voorkomen of de kust veilig is. Veel van hun wilde soortgenoten die met de staleenden meekomen trappen erin en besluiten neer te strijken op de plas.

Zit er in de ogen van de kooiker voldoende bout op het water, dan begeeft hij zich achter de schermen van de vangpijp waar de wind naar hem toewaait, opdat de wilde eenden hem niet kunnen ruiken.

*Eendenkooi op Hofmansplaat.
(Fotograaf: Rob Vereijken)*

Veelal maakt hij gebruik van een brandende turf om de mensengeur te neutraliseren. Wat tarwe over de rietschermen strooiend, lokt hij de makke eenden de pijp in. De wilde eenden volgen de makke soortgenoten die door het telkens gestrooide handje tarwe steeds verder in de pijp gelokt worden. De kooiker

zelf is aan het gezicht van de eenden onttrokken door rietmatten, die coulisvormig langs de pijp staan. Om de eventuele weifelaars over te halen zet de kooiker vervolgens zijn hond in. Op een gebaar vertoont de hond zich heel even aan de waterkant van het riet-scherm.

Dit wekt de nieuwsgierigheid van de eenden op. Intussen loopt de kooiker achter de riet-schermen, nog steeds tarwe strooiend over de rietmatten heen naar de in de pijp zwemmende eenden, steeds verder weg van de plas naar het uiteinde van de vangpijp. Het getrainde kooihondje speelt dit spel mee en laat zich van tijd tot tijd even zien aan de zwemmende eenden. De hond schuift, rondjes lopend rond de schermen, als maar op in de richting van de pijp. Als de meeste eenden zich in de pijp bevinden vertoont de kooiker zich onverwachts aan het begin van de pijp, die het dichtst bij de vijver is gelegen. Door de plotselinge verschijning van de kooiker vliegen de wilde eenden verder in de pijp, waar ze in een soort vangtoestel komen, dat veel overeenkomst vertoont met een fuik. De makke eenden laten zich niet opjagen omdat zij de kooiker kennen. De staleenden schrikken wel iets maar niet zodanig dat zij verder de pijp invliegen. Door het sluiten van de klep van dit toestel door de kooiker achter de opgejaagde wilde eenden kunnen zij niet meer terug en zijn ten dode opgeschreven. Waarna de kooiker ijlings de gevangen wilde eenden in de "hel" pakt en de nek omdraait. Tijdens het weglokken van de eenden houdt de kooiker terdege rekening met de windrichting, omdat wilde eenden zeer gevoelig zijn voor mensengeur. Vandaar dat iedere eendenkooi is voorzien van tenminste vier vangpijpen. Absolute rust is een eerste vereiste in de kooi, daarom is in een ruime straal, variërend van 500 tot 1.500 meter, rond de kooi een afpalingsgebied uitgezet. Binnen ons Biesboschgebied geldt een wettelijk afpalingsrecht van 753 meter gemeten uit het

midden van de kooi. Binnen die afpaling mag geen onbevoegde zich bevinden omdat daardoor de eenden kunnen worden gestoord of verjaagd. Een gewerschot of ander lawaai binnen de afpalingskring kan de vangst van de kooiker voor dagen of zelfs weken verstoren. De kooiker mag zijn vangbedrijf uitoefenen vanaf 18 augustus tot eind februari. Waarbij de meeste kooikers tweemaal daags kooien, 's morgens ongeveer twee uur na zonsopgang, als de eenden op de plas tot rust zijn gekomen en in de middag als zij zich langzaam gaan opmaken om weer naar open water te vliegen. Vriest het tijdens het vangseizoen streng dan zal de kooiker 's Nachts als de plas nagenoeg verlaten is moeten zorgen dat deze niet dichtvriest, want als de kooiplas bevroren raakt en één ijsvlakte wordt laat zich geen vogel meer zien. De kooiker moet dan 's nacht gaan "ijzen" dat wil zeggen het ijs loshakken, opdat er in ieder geval flinke wakken ontstaan. Meestal worden grote stukken ijs op de wal gegooid en dit werk zal tot de morgen worden voortgezet, want bij strenge vorst is het maar een kwestie van een half uur of alles zit dicht en eenden die hebben bemerkt dat hun dagverblijf zit dichtgevroren zullen niet terugkeren alvorens de vorstperiode is geëindigd. Een enkele nacht van onvoldoende waakzaamheid van de kooiker kan zijn broodwinning ernstig schaden. Overdag houden doorgaans de teruggekeerde eenden met hun gezwem en bewegingen de kooiplas open. Na het sluiten van het vangseizoen eind februari, verricht hij het vele onderhoudswerk in en rond de kooi. Over het bijna uitgestorven beroep van kooiker en het boeiende kooibedrijf zou veel meer gedetailleerd geschreven kunnen worden.

Het eerste bedijkte land dat na de aanleg van de Werkensedijk in 1461 op de Biesboschzee werd heroverd was de Vervoornepolder. Daar bevond zich de oudste bekende eendenkooi van de Biesbosch. Deze kooi lag in de buurt van de huidige straten Eemkerck en Achtervliet In Werkendam. Werkendam werd in 1492 een Ambachtsheerlijkheid en al snel kwamen er meerdere eendenkooien aan weerszijden van de Bakkerskil het Heijmansgaatje en daar bezuiden. In de eerste helft van de zeventiende eeuw volgden een groot aantal nieuwe kooien, boogvormig aansluitend op de eerste groep kooien die op een kaart van Pieter Sluyter in 1554 stonden opgetekend. In de legenda van de overbekende Biesboschkaart, samengesteld door Prof. Dr. I.S. Zonneveld staan een groot aantal locaties opgetekend waar eertijds eendenkooien waren gevestigd.

Uit diverse oude kaarten, het Oud Rechterlijk Archief van Werkendam en enkele andere bronnen zijn gegevens te putten waaruit bleek dat er in de periode 1554-1886 binnen de Ambachtsheerlijkheid Werkendam maar liefst 34 eendenkooien gevestigd waren. De laatste kooi binnen de gemeente Werkendam was nog in 1886 nog in gebruik in de polder Hardenhoek.

De meeste eendenkooien lagen eertijds geconcentreerd binnen de grenzen van de Ambachtsheerlijkheid Werkendam. Ook rond Hank waren er reeds in 1612 acht kooien en bezuiden Dordrecht waren er in 1591 tien kooien.

Eendenbout was eeuwenlang volksvoedsel en toen net zo gewoon als nu een bal gehakt of een hamburger. De eendenbout vond gretig aftrek bij alle lagen van de bevolking. In tegenstelling tot de tegenwoordige tijd, want thans is het verschalken van een eend of taling tot iets exclusiefs verheven. De enkele kooien in Nederland die thans nog voor de consumptie mogen vangen leveren hun eenden af aan poeliers en restaurants.

Door de steeds meer verlandende Biesbosch verplaatste men de eendenkooien steeds zuidelijker en westelijker. Na 1900 waren er dan ook binnen de gemeente Werkendam geen eendenkooien meer aanwezig en behoorde dit oervaderlands bedrijf in de

plaatselijke geschiedenis voorgoed tot het verleden. De in de Biesbosch overgeschoten vier kooien lagen binnen de gemeente Made en Drimmelen en Hooge en Lage Zwaluwe. De laatste vier eendenkooien waar men nog restanten van kan vinden of nog bestaan in de Biesbosch werden aan het einde van de negentiende eeuw of in het begin van deze eeuw aangelegd.

In de Dordtsche Biesbosch werd in 1864 de kooi van de Bovenste Beversluisplaat en in 1873 de kooi van de Beneden Beversluisplaat aangelegd. In de oorlog 1914-1918 werden in de Brabantse Biesbosch de eendenkooien van de Vischplaat en van de Hofmansplaat aangelegd. In 1973 waren, behalve de kooi van de Vischplaat, deze overige drie kooien nog bedrijfsmatig in gebruik. Thans zijn ook deze kooien vervallen, verwilderd en buiten werking gesteld. Alleen de kooi van de Hofmansplaat is nog geheel in gebruik. Het is dan ook niet verwonderlijk dat eertijds een groot aantal kooikers afkomstig waren uit Werkendam. Hun afstammelingen dragen nog de namen als Kooijmans, van de Kooi of Komans

De oude bron Van Oudenhoven beschreef in 1654 in het boek Oudt Holland, de situatie in de Biesbosch. Hij schreef o.a.: "Die grienden worden geëxploiteerd vanuit Werckendam, waar de Ingezetenen zig geneeren met Visschen, Vogelvangen en den Houthak van Willigen op de Grienden". Dezelfde Van Oudenhoven schreef in 1654 onder andere over de talrijke vogelvangsten in de kooien:

"Op dese Koyen worden een groote menigte Vogelen gevangen, ende zijn op de Koyen by Werckendam in derthien dagen seventhien dysent Vogelen gevangen, ende op een Koy acht hondert Talingen op eenen dagh".

Het is niet met alle eenden in Werkendam zo slecht afgelopen. De beroemde Dordtse schilder Albert Cuijp (1620-1691) kwam wel eens in Werkendam en heeft een schilderij gemaakt van de eend Sijtje. Ook heeft hij een gedichtje over haar gemaakt en dit op het schilderij geschreven.

"Ick ben gebrou (uitgebroed) te Werkendam
K was Jonck en goet doen ick hier quam
In voogelen borch sonder te paeren
Heb ick geleeft wel Twintich jaren

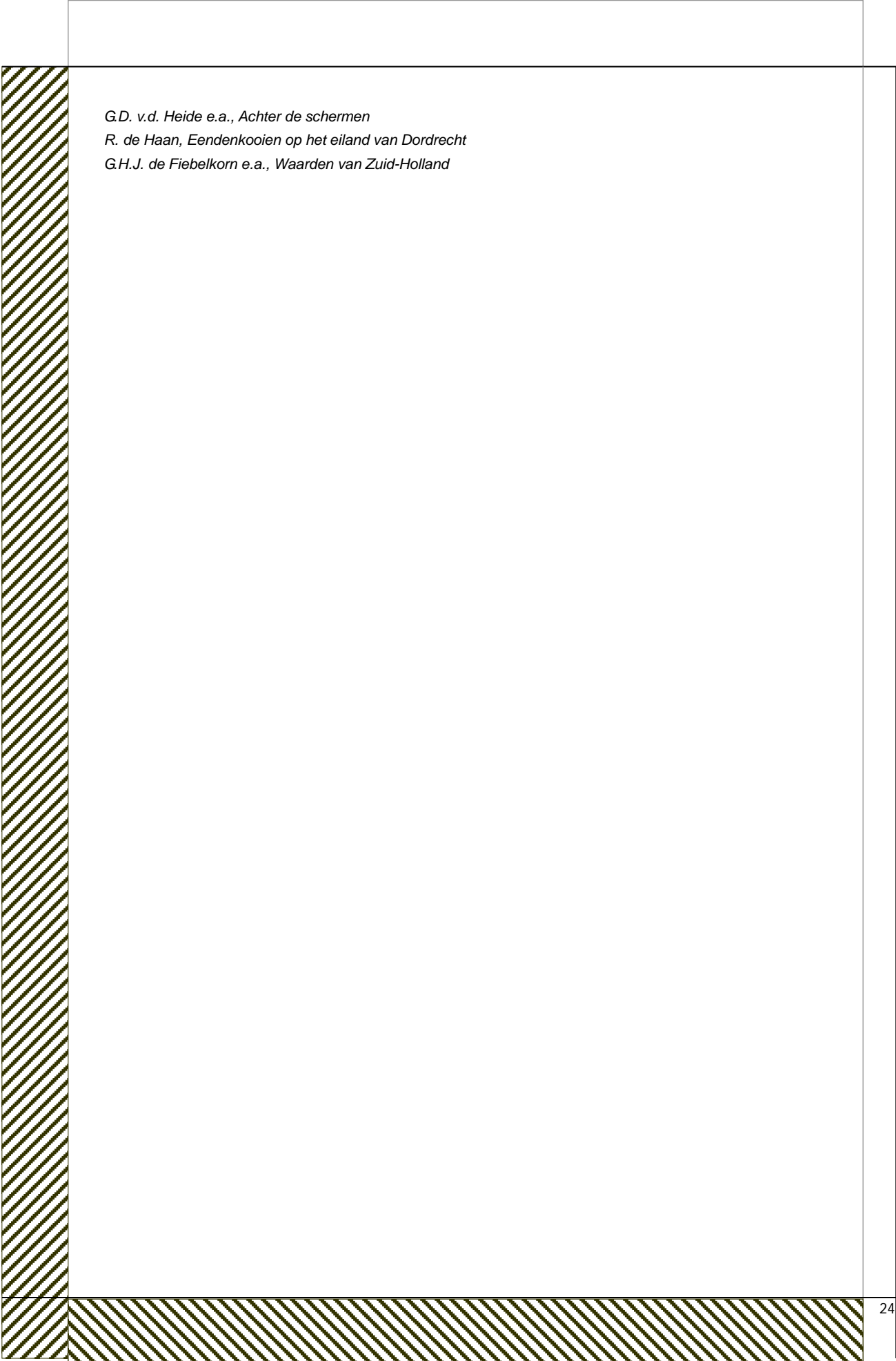
Wel hondert eijers t'jaers gebijt (gelegd)
daarom ben ick geconterfeijt (geschilderd)
gebroocken beenen, toch genesen

gesont en bont is noch mijn wesen
En als ick, Sijctghen, Sterven sil (zal)
Soo schrijft hoe out ent jaer getal. 1647"

Toen de eend 3 jaar later overleed werden de volgende regels toegevoegd:

"Anno vijftich, dartich daegen,
in october hoort men klaghen
Sijctghen doot, dit is al waer
out sijnde drijen-twintich jaer. 1650"

Literatuur:

G.D. v.d. Heide e.a., Achter de schermen
R. de Haan, Eendenkooien op het eiland van Dordrecht
G.H.J. de Fiebelkorn e.a., Waarden van Zuid-Holland

Biezen en zeggesnijders

Waarschijnlijk zijn bies en zegge de eerste planten die weer voorkwamen op de droogvallende platen. Zegge is een op bies lijkende plant die tussen het Bies als onkruid voorkwam. Het werd heel vroeger gebruikt voor het afdekken van daken, hout- en rietschelven en stalen hoephout. Bies zal in grote getallen voorgekomen zijn en uiteindelijk ook de naamgever worden van de nieuwe binnensee "de Biesbosch". Biezen groeien zowel in zout- en brak water als in zoet water. Biezen snijden was een heel zwaar en nat beroep. Met lange lieslaarzen of een laarsbroeken stonden de mannen de hele dag in het vaak koude water. Biezen moeten geoogst worden vlak na de langste dag, als de groei gestopt is. De oogst moest voor eind augustus binnen gehaald zijn. Dat hield in dat er maar over een periode van ongeveer 7 weken gesneden kon worden. In deze periode verdienden de biezensnijders relatief veel geld maar het werk was dan ook lichamelijk erg zwaar. Het was niet ongebruikelijk dat de mannen ongeveer 10 kilo gewichtsverlies leden. De Biezen werden met een versleten riethaak gesneden en in bossen met een omvang van ca. 1 meter samengebonden en afgevoerd. Dan gingen ze naar de biezenwei waar een droogcampagne in werking werd gezet. Na een periode van een paar weken zijn ze zover gedroogd dat de biezen voor gebruik klaar zijn. Omdat het snijden altijd in de zomer gebeurde hadden de mannen veel last van muggen etc. Daarom smeerden ze hun gezicht vaak in met modder. Net als alle andere mannen bleven zij ook door de week in de Biesbosch. Aakjes van een huik voorzien dienden dan als onderdak. Een gebruikstoepassing was en is nog steeds de biezen stoelzitting, maar vooral ook vroeger was er de biezenmat. Vooral in het dorp Genemuiden werden deze gemaakt. Biezen groeien heel snel. Als het klimaat goed is wel 10 cm per dag. Daarnaast laten ze zich ook makkelijk vermenigvuldigen. Het is een kwestie van een pol uitsteken en ergens anders neer zetten en de wortelstokken doen de rest. Bies is een redelijk makkelijke klant. Om het verlandingsproces te versnellen in de 19^e eeuw, werd weer in ruime maten bies uitgezet in de Biesbosch. Er is in Werkendam nooit sprake geweest van de Biezencultuur op grote schaal. Waarschijnlijk werden de biezen verhandeld en in geringe maten zal er sprake geweest zijn van thuiswerk. Eens in de zoveel tijd kwam dan een handelaar langs om de producten van de huisvluit op te kopen. Een biezenplaat of gors heeft een productietijd van 15 tot 20 jaar. Daarna is door een slibafzetting van ongeveer 5 cm per jaar de bodem zo verhoogd dat de grond te droog wordt voor de biezencultuur. Als het perceel 75cm tot 1 meter boven de gemiddelde ebstand kwam te liggen moest er iets anders gedaan worden. In het najaar werd de biezenplaat dan omgevormd tot rietgors. Door het graven van greppels voor de afwatering werden er akkers van ca. 4 meter breed aangelegd. De rietzoden of wortelstokken konden dan in het voorjaar gepoot worden. Ook voor dit materiaal ging men nog al eens bij de burens langs. De rietpercelen waren zo uitgestrekt dat men dat zelden merkten.

Rietsnijders

In de tijd dat er nog sprake was van eb en vloed groeide er in de Biesbosch een soort riet die wel 5 meter lang kon worden. Het riet werd dan ook vaak toegepast in de rietmattenindustrie. Het was grof en vaak niet recht waardoor het bijvoorbeeld niet geschikt was als dakbedekking. Op een enkele plaats groeide fijner riet hetgeen hoofdzakelijk toe te schrijven was aan de groeiplaats. Omdat men dit niet altijd beseftte ging men nogal eens op roef uit om bij de andere rietwortels te stelen die van betere kwaliteit leken. Dit aardde nog al eens in een flinke ruzie uit. Sinds het wegvallen van eb

en vloed is er bijna geen rietproductie meer. Rond het museum worden de kanten nog gesneden maar meer voor het gezicht dan voor de product waar weinig tot geen afzetgebied meer voor is te vinden. In tegenstelling tot de Biezencultuur waar zich maar een paar Biesboschdorpen mee bezig hielden was de rietcultuur iets wat in alle dorpen terug te vinden was. Voor Werkendam was de rietcultuur belangrijk voor de aannemerij waarin de zinkstukken een grote hoeveelheid riet verwerkt werd. Riet snijden was een winterklus. Daarom verdiende veel rietsnijders in de zomer de kost als landarbeider. Zo had men toch het hele jaar werk. Het duurde ongeveer 3 jaar voor dat men de eerste keer kon oogsten. Desondanks moest toch ieder jaar het riet gesneden worden. Zelfs in jaren dat de opbrengst heel gering was moest het riet gesneden worden omdat anders het perceel het volgend jaar een slechte kwaliteit leverde. Rond de vogeltrek in september en oktober als grote concentraties spreeuwen overvlogen ging de riettelers met een aantal mannen naar de rietgorzen om de vogels met veel lawaai te verjagen. Als een spreeuw op de riet neerstreek knakte de stengel door het gewicht van het beestje door. De vogel schrok dan op en streek neer op de volgende stengel waar zich hetzelfde ritueel afspeelden. Zo kon een kolonie spreeuwen in weinig tijd een heel perceel om zeep helpen.

Het riet snijden is, zoals gezegd, een winterklus. Meestal mocht men pas vanaf 15 november, na de eerste nachtvorst, snijden tot 1 april. De rietsnijder sloeg een arm om

een hoeveelheid riet en met een riethaak sloeg hij deze zo kort mogelijk boven de grond af. Deze handeling werd een paar keer herhaald waardoor hij in een cirkel werkte. Zo maakten men bossen met een omvang van ongeveer 120 of 130 cm.

Helaas is de kunst van het rietsnijden bijna uitgestorven (foto: Biesbosch Museum)

Omdat men afhankelijk was van het tij werd er ook in de nacht gewerkt. Het riet werd afgevoerd op een rietaak. Het riet werd na het oogsten op een schelf gezet om te drogen. De rietsnijders verbleven ook doordeweeks in de Biesbosch. Meestal sliepen zij in het kleine vooronder van de rietaak of onder een huik. Bij grote griendpercelen waar men lang en met een grotere ploeg op bezig was sliepen de rietsnijders samen met de hakkers en bandsnijders in de griend- of schrankketen. De "Meester" snijder was verzekerd van zijn plaatsje in het vooronder. Niet dat dat luxer was als in een keet. Vaak hadden de vooronders niet meer dan een zithoogte. Als men zich aan wilden kleden moest eerst het luik naar buiten opengezet worden.

Tot ver in de zomer was de rietsnijder bezig met het schoonmaken en sorteren van het riet. Riettelers hadden vaak meerdere beroepen. Ze waren aannemer, boer of schipper of mattenfabrikant.

Riet werd ook aangeplant om het verlandingsproces te versnellen. De wortels van het riet zuigen enorme hoeveelheden water op uit de grond tot een diepte van 3 meter, en liet het verdampen via het blad. Zo kon men sneller overgaan tot demping van slootjes en het cultiveren van landbouwgrond.

Schrankkeet

Griendwerkers (Zie ook laatste pagina pt. 1)

Als je nu in de zomer in de Biesbosch komt is het een drukte van belang, in de winter is het uitgestorven. Vroeger was dat precies anders om. Zomers was het gebied van de visser, de kooiker en voor een korte periode van de biezensnijder. Een enkeling voerde onderhoud uit door middel van het wieden. Maar met Allerheiligen werd er korte metten gemaakt met de rust in de Biesbosch. Vanaf die datum (1 november) mocht er van de domeinen weer gehakt worden in de grienden. De meeste mannen waren een aantal dagen eerder vanaf de waterbouwwerken weer naar huis gekomen, nadat ze vaak vanaf 1 mei weg waren geweest. De mannen, vaders en zonen, waren weer thuis. Dat wil zeggen: ze waren gedurende een periode in ieder geval een deel van de zaterdag en de zondag weer thuis. De rest van de tijd waren ze in de Biesbosch aan het hakken. Ze waren weer in de griend.

Een griend is een perceel akkerbouwgrond omgeven door een kade en doorgraven met slootjes, vol gepoot met wilgen. Wilgen kunnen er tegen om gedurende een niet al te lange tijd in het water te staan. De kades hielden het meeste water tegen maar bij hoog water kwam het water over de kade en liep de griend onder. In de kade was daarom een klepduiker aangebracht waardoor de griend zich van het water kon ontlasten zodra het buitenwater lager stond. De wilgentenen kenden veel toepassingen. Algemene gebruiksmiddelen zoals manden, kubben en korven en meubels werden gemaakt van de tenen. Zelfs krijgslieden betraden een tijd de arena met een schild van gevlochten wilgenteen. Zodra de teen gekloofd werd kon men hem gebruiken als hoepels in de kuiperij. Grauwe hoepels, van ongeschild hout, voor vaten met een korte levensduur en geschild hoephout voor vaten en kuipen die vaker gebruikt konden worden zoals bijvoorbeeld boterkuipen etc. Grote hoeveelheden hoephout werden gebruikt in de haringvisserij. Er heeft dan ook door toedoen van de grote reders lange tijd een exportverbod gelegen op hoephout geheel tegen de zin van de hoepmaker. In dit verband is het aardig om te zien hoe men het beeld van de geschiedenis kan manipuleren. Bij veel oudere Werkendamers hangt een hoepeltje aan de muur om zo de herinnering

levendig te houden aan het oude Werkendam. Het Werkendam waar de opslagplaatsen vol stonden met metershoge stapels hoepels. Het Werkendam met de heuvels waarop de hoepschuren een stoffig en donker onderkomen boden aan hardwerkende mannen achter hoepbank, schilijzer of buigmachine. Het Werkendam zoals het er al eeuwen uit moest zien, toch?. Werkendam Hoepeldorp. Er is geen enkel bewijs voor hoepmakerijen te vinden tot ongeveer eind 1860 als één van de aannemers en schuur neer laat zetten om hoepels in de maken. Vele tientallen jaren zal het de enige schuur blijven en worden hoepels alleen maar als thuiswerk gemaakt en eens in de zoveel tijd verkocht aan rondtrekkende opkopers. Pas met de opkomst van de zogenaamde Griendbaronnen komt ook de hoepmakerij in het zicht. We hebben het dan al over eind 1880. Vele honderden jaren daarvoor werd het griendhout hoofdzakelijk gebruikt voor de weg en waterbouw en als stelen maar daarvan hang je niet iets zo gauw aan de muur. In tegenstelling tot een biezen- of rietgors kan je van een hakgriend niet ieder jaar oogsten. Een snijgriend levert dunne twijgen die hoofdzakelijk door de manden- en de kubbenmakerij gebruikt worden en kan ieder jaar gehakt of gesneden worden. Een hakgriend moet om de 3 of vier jaar gekapt worden. Een griend heeft onderhoud nodig. Ieder jaar moet hij gewied worden.

De wilgentakken werden op stapels opgeslagen (foto: Biesbosch Museum Werkendam)

Literatuur:

*Werkendam met kist en bult de Biesbosch in, Th. Westerhout
Een ambacht met Riet, Frederik J. Weijs*

Aannemerij in Werkendam

Bronnen van rond 1600 hebben het al over Werkendammers en Sleeuwijkers die als aannemer werkzaam zijn in de dijkherstel in de omgeving. Belangrijker is dat de zelfde namen ook opduiken bij de verkoop van rijshout. Ondanks dat de uitvinding van het zinkstuk, rond 1670, geclaimd word door de Sliedrechtenaren blijkt uit deze stukken wel dat er toen al een verband lag tussen dijkonderhoud en griendhout.

De handel in griendpercelen is levendig vanaf het moment dat deze vanaf 1623 te volgen zijn. Omdat bijna nergens beroepen van de mannen in worden genoemd is het moeilijk een verband te leggen tussen bezit van griend en de aannemerij. Opvallend is wel dat de families die in deze akten genoemd worden in de 18e eeuw in verband te brengen zijn met de aannemers van toen.

Werkendam groeide. In het midden van de 17e eeuw wordt het aantal inwoners geschat op ca. 1000 personen. Ten opzichte van midden 16e eeuw het vijfvoudige.

Geschiedschrijvers uit die tijd melden dat in Werkendam veel griendpercelen zijn en dat er veel handel gedreven wordt in hout. Er zijn twee sterke, maar indirecte aanwijzingen dat Werkendammers zich bezig houden met de waterbouw. Aan de ene kant is daar de familie Baggerman. De eerste leden van deze familie kwamen begin 1600 uit Culemborg naar Werkendam en werden hier bekend als de familie Van der Cuyl. Rond 1650 worden zij voor het eerst Baggerman genoemd. Met een dergelijke familienaam is het niet te verwachten dat men timmerman of bakker is. Een ordinaire ruzie tussen aangeschoten mannen in een keet in Wieldrecht is de tweede aanwijzing. Buiten de onwelvoeglijke woorden die zij elkaar toegeroepen hebben werd ook de plaats van handeling vastgelegd en de reden waarom zij daar waren. De bedijking van Wieldrecht in 1662 gaat daardoor voorlopig de geschiedenis in als oudst bekende project waarbij Werkendammers buitenaf aan het werk waren.

Werkendammers kijken steeds meer over de grens van hun dorp als het gaat om grondaankoop. Veel percelen griend worden door Werkendammers aangekocht. Vooral de binnendijkse grienden uit De Werken, die minder gevoelig zijn voor wateroverlast en een goede kwaliteit hout leveren zijn erg in trek.

Op de Pannekoek bij het Biesbosch Museum is de griendcultuur nog goed te zien (Foto Biesbosch Museum).

De archieven zijn nog steeds spaarzaam. Het vinden van de vermelding van een dijkerskist zoals de buitenafkist begin 1700 werd genoemd was een overwinning die pas gehaald werd na 3 dagen lang zoeken in boedelinventarissen. Pas nu na bijna 3 jaar onderzoek kan ik stellen dat de gegevens over de Werkendamse aannemers dan ook niet echt terug te vinden zijn in het Werkendamse Archief. We moeten hoger op naar de archieven van de Edel Groot Mogende Heren Staten van Holland.

De Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland was het orgaan dat zich tot 1795 bezig hield met o.a. waterstaatzaken betrekking hebbende op Holland. Bemoeienis op niveau want zij hielden zich alleen bezig met rivierwerken en de zeeweringen waarbij de werken op Goeree en Den Helder, Texel, Terschelling en Vlieland gedurende door de hele 18e eeuw hun aandacht en geld vroegen.

Het archief dat door hen gevormd werd beslaat vele meters papier waarin bestekken, condities, afrekeningen, tekeningen en correspondentie terug te vinden zijn. Nog lang niet alles is door mijn handen gegaan, maar al wel genoeg om een beeld te kunnen vormen.

Eén van de grote zorgen die hen sinds 1715 bezighield was de kustafslag van Goeree. Niet alleen de bescherming van het eiland hield hen bezig maar ook het openhouden voor de scheepvaart en vloot van het Haringvliet, waar het afgeslagen zand zich voor de marinehaven Hellevoetsluis afzette, was een groot probleem. Een hele klus voor de heren die zich niet makkelijk liet klaren. Vanaf 1718 heb ik een deel van de stukken door gekeken en de eerste Werkendammer diende zich in 1719 aan. De Gecommitteerde schrijven een aanbesteding uit voor de levering van hout. 100 vim hout = 100 x 104 = 10.400 bossen rijs, 400 vim = 41.600 bossen. Samen goed voor 52.000 bossen hout. 80.000 palen en 520.000 gaarden (zeer dun taai hout). Deze hele houthandel moest 15 maart 17191 geleverd zijn.

Cornelis van Heemert schreef in en nam voor fl. 5800.- de hele opdracht mee naar huis. Met de scheepsmaat van toen zullen er toch heel wat reisjes gemaakt zijn. Ook de Werkendamse aannemer vond de weg naar Goedereede.

Het was er niet één maar meteen vier Werkendammers die inschreven op een aanbesteding. Pieter Kuijk, Joost van Brievingh, Arij Hanegraaff en Wouter Kuijck zijn namen waarvan we nog vaak horen. De 27-jarige Arie Hanegraaff kreeg 2 percelen van het werk toegewezen voor een bedrag van bijna fl. 2500,-. De aannemer moest ook altijd 2 borgen hebben die goed bekend stonden en voor hem garant stonden. In het geval van Arij Hanegraaf was één van zijn borgen de houthandelaar uit 1718 Cornelis van Hemert zijn oom van vaderszijde. Daarmee stond de kinderloze Van Hemert aan de wieg van de bijzondere carrière van zijn neefje. Een carrière waar ik graag op terug kom.

Hoe wisten Werkendammers nou dat er werk was?

Eerst kwam er een aankondiging van een besteding naar het dorp. In het geval van Werkendam werden er twee bezorgd. Geïnteresseerden konden dan een bestek aanvragen. Ook werd een aankondiging gedaan in diverse kranten. Bij een aanbesteding diende men wel zelf aanwezig te zijn. Je leverde je prijs in en net zo als nu nog het geval is, in de meeste gevallen kreeg de laagste inschrijver het werk.

Goedereede

Vier landmeters hadden in opdracht van de Staten van Holland een reddingsplan beraamd voor Goedereede. Langs de noord en zuidzijde van het eiland wilden zij een paalwerk aanleggen maar konden de goede werking niet garanderen. Kort voor 1728 was er een epidemie van paalworm uitgebroken en had al het werk tenietgedaan. Zolang er geen remedie tegen dit beest was gevonden was investering in een nieuw paalwerk weggegooid geld.

Volgens een plan van Cruquius uit 1729 zou in de Scharrezeë of de Hals een zeedam aangelegd moeten worden. Daarmee kwam ook een verbinding tot stand tussen de eilanden Goeree en Overflakkee. Deze dam zou fl. 400.000,- moeten gaan kosten en dat was de Staten van Holland toch veel te gortig. Een rijdam zou volgens hen de zelfde uitwerking hebben en kostte maar fl. 20.000,-. Er volgde weer een uitgebreid onderzoek en langdurig overleg wat er uiteindelijk toe zou leiden dat in 1732 alsnog het besluit werd genomen om de dam te bouwen maar nu waren de kosten terug gebracht tot fl. 70.000,-. Het zou tot 1751 duren voor dat de Statendam klaar was.

Veel werk werd aangenomen door mensen uit de directe omgeving maar het rijs en zinkwerk bleef voorbehouden aan Werkendamers. Ik zal U niet vervelen met een opsomming van alle werken die door Werkendamers werden uitgevoerd maar U kunt van mij aannemen dat er heel veel waren. Het werk werd pas echt een Werkendam onderonsje toen bleek dat de bouw van de Statendam niet leidde tot een oplossing maar juist als oorzaak werd beschouwd voor de verdere verzanding. Daarnaast bleef de kustafslag onverminderd doorgaan.

De Werkendamse kribbaas Arij Kuijk die werkzaam was bij de werken aan de zeewering van Den Helder werd in 1755 door de Staten van Holland verzocht om eens naar Goedereë te komen en zijn mening te geven.

Het verslag van die reis is bewaard gebleven. Het inzicht van Arij Kuijk was groot en zijn kennis werd alom gerespecteerd. Het bezoek leidde er uiteindelijk toe dat hij werd aangesteld als Opperbaas van 's landswerken in Goedereede. Hij kreeg daarvoor een salaris van fl. 10.10 per dag, 360 dagen per jaar. Als opperbaas had hij de zorg voor het hele werk. In de meeste gevallen moesten de aannemers zelf zorgen voor hun materiaal maar soms werd het materiaal ook door Arij Kuijk aangeleverd en diende men dat te gebruiken, zeker bij de kleinere klussen. Zo had hij een constant afzetgebied voor het hout uit zijn uitgebreide griendpercelen in Werkendam en omgeving. Als zijn rechterhand werd Cornelis Kieboom aangesteld en het zal U niet verbazen dat vanaf dit moment vrijwel al het werk naar Werkendamse aannemers ging.

Het is mij niet bekend hoe groot het winstpercentage op deze werken was maar de omzet van de Werkendamers was zeer aanzienlijk.

Arij Kuijk was al 51 jaar toen hij de klus aannam in Goeree. Vandaag de dag zou hij een man in de bloei van zijn leven zijn geweest maar voor die tijd was hij al redelijk op leeftijd. Zelf had hij geen kinderen aan wie hij zijn kennis kon doorgeven zoals het door de vader van Arij aan hem was gedaan. Daarom werd hij vaak vergezeld door de zoon van zijn, jong gestorven, broer genaamd Hendrick. Het was dan ook deze jongeman die in 1763, toen hij 33 jaar was, zijn taken in Goeree overgenomen bleek te hebben. In 1774 zou deze Hendrick als opzichter van 's lands zeewering naar Den Helder vertrekken.

Den Helder

Qua personeel lijkt het een beetje op ping-pongen tussen Den Helder en Goeree. Arij Hanegraaf, daar straks al even genoemd, deed zijn eerste bekende zelfstandige werk in Goeree. Hij was daar nog heel wat keren terug te vinden. Voor zo ver nu bekend werd hij als eerste Werkendam opzichter van 's-lands werken in 1749 en wel in Den Helder. Al vele jaren eerder moet hier een ploeg Werkendamers aan het werk geweest zijn omdat rond 1740 al kinderen in Den Helder werden geboren uit Werkendamse vaders. Van 1 mei tot 1 oktober was Arij Hanegraaf op het werk in Den Helder te vinden. De rest van het jaar was hij in Werkendam om toezicht te houden op het kappen van zijn

grienden. Hout dat later weer werd gebruikt bij het werk in Den Helder. In Den Helder en directe omgeving was de kustafslag een geweldig probleem. De duinen bleken zelfs helemaal te verdwijnen in de zee en moesten door een dijk vervangen worden. Ook deze dijken werden nog enkele malen door slapersdijken ondersteund maar ook deze kwamen weer aan de zee te liggen. Zij werden verstevigd door houten hoofden en kribben, zoden en zeewier. Ook hier sloeg in 1731 de paalworm toe en ontstonden grote problemen. Pas rond 1750 lukte het de zeewering op zijn plaats te houden door het aanbrengen van een glooiing van Noorse granietblokken.

Een andere zorg was de constante aanslibbing voor Texel en Terschelling. In 1752 werden proeven gedaan met een zeekrabber die de grond los moest krabben van de bodem. De proef zou mislukken.

In 1752 veranderde er veel voor Arij Hanegraaf. De Gecommitteerde Raden besloten in het vervolg ook in Den Helder de werken via een aanbesteding te vergeben. Arij Hanegraaf's arbeidsovereenkomst werd ontbonden en voortaan was hij als aannemer in Den Helder te vinden. Zijn voormalige rechterhand ging het toezicht houden en dat leidde tot een aardig briefje waaruit blijkt dat ook toen al het probleem steekpenningen onderkend werd.

In 1753 werd Arie Kuijk opzichter van het werk tot ongeveer 1756 toen hij naar Goeree vertrok. De volgende Werkendammer, Arie Kieboom, stond al klaar en nam deze taak tot ongeveer 1763 op zich waarna hij zich weer in Werkendam vestigden.

Naast de werken rond Goeree zouden de werken rond Den Helder ook een vaste bron van inkomsten worden voor de Werkendamse aannemers en de toeleveranciers van het hout (veel al op leeftijd zijnde aannemers). Zo nam de ene generatie het van de andere over tot aan de komst van de fransen rond 1795.

Ook nu nog worden zinkstukken van wilgentenen gebruikt in de dijkenbouw, zoals hier in 2006 bij Sliedrecht

Werkendam

Hoe zou het er voor hebben gestaan in Werkendam zo rond 1750?

Het inwonersaantal lag nog steeds rond de 1.000 personen, waarbij gebleken is dat de bevolking bestond uit 52 % mannen en 48 % vrouwen. Laten we met enige voorzichtigheid aannemen dat ca 320 mannen in staat waren om te werken. Van die 320 mannen was ca. 60% bezig met de waterbouw. Ruim 190 mannen zijn dus zeker de zomermaanden vertrokken. Daarnaast heeft een gedeelte van de mannen een beroep als visser en rijsschipper en zijn daardoor ook grote gedeelten van het jaar afwezig. Het was vast rustig in de zomermaanden in Werkendam. Dat heeft allerlei invloeden op de bevolking. De meeste kinderen werden geboren in augustus en november. Trek daar 9 maanden vanaf en U komt terecht in de maanden november en februari terecht. De

meeste huwelijken werden gesloten in november. Niet zo verwonderlijk als u beseft dat de mannen van de waterwerken allemaal rond 1 november weer thuis kwamen omdat dan het seizoen in de grienden weer begon. Dit beeld blijft zichtbaar tot ver in deze eeuw.

De inwoners van Werkendam betalen in het midden van de 18e eeuw alleen maar de gewestelijke belastingen en geen dorpsbelasting. De geringe opbrengst die het dorp had uit verpachting van grond en viswater en de uitgaven van het dorp werden verwerkt in de afrekening van de gewestelijke belasting. Hierdoor ontstond een kromme situatie waardoor het dorp met steeds grotere schulden kwam te zitten. Dit liep zo hoog op dat uiteindelijk rond 1760 Werkendam onder curatele werd gezet. Vandaag de dag zou men het een artikel 12 gemeente noemen. Werkendam werd gedwongen iets aan de misstanden te doen en zijn burgers te belasten. Dit zinde men niet zo. Daarom werd gekozen voor een personele omslag. Hierbij werd een aanslag gelegd op bezit van onroerend goed. Niet zo verwonderlijk dat men hier voor koos want het meeste van het Werkendamse grondoppervlak was in eigendom van niet Werkendammers. Dat de Werkendammers wel de pachters van de grond waren bleef buiten beschouwing. Terwijl Werkendam wankelt langs de financiële afgrond worden de aannemers rijker en rijker. Er is in de periode 1769-1805 maar één aannemer die niet een vermogen bijeen sprokkelde dat hoger was dan fl. 12.000,-. In veel gevallen lag het bezit zelfs veel hoger. Vaak werd geld omgezet in land en de aannemers werden zonder uitzondering grote grondeigenaren. Niets wijst er voorlopig op dat men ook op grote voet leefde. Wat meer kleding, wat goud en zilver, wat boeken en schilderijen maar niets exorbitants. Het enige waarin men wel duidelijk onderscheid maakten was de begrafenis. De kosten van het sterfhuis zijn vaak alles behalve gering. Het mocht aan niets ontbreken en kosten nog moeite werden gespaard om het de begrafenisgasten naar de zin te maken. Het moet goed toeven zijn geweest in een dergelijk sterfhuis. De bodem voor menig familiekapitaal werd in deze periode gelegd maar slechts een paar zouden het redden tot in de 19e eeuw. Een aantal families die al een paar generaties lang aannemers voort hadden gebracht zoals de families Kuijk, Brievingh, van Wensen en Verdoorn brachten geen mannelijke nazaten voort en stierven aan het eind van de 18e eeuw uit. Natuurlijk kwamen er ook nieuwe families die zich met de waterbouw bezig gingen houden maar als het hen niet gelukt was aan de eind van de 18e eeuw al een aanzienlijke welstand te bereiken dan struikelde men alsnog in dat wat ik aan zou willen duiden als het 1e aannemerijloze tijdperk.

Fotobijlschrift: Zinkstukken worden gemaakt.

Met het aanbreken van de Franse tijd verdwijnt de welvaart uit het dorp, de streek en het land. Slechts een enkele familie wist zijn bezit bijeen te houden. Er werden geen grote

werken meer aanbesteed. Een heel enkel werk is nog terug te vinden maar het zijn zelfs geen kruimels meer van dat wat het ooit was.

De families Hanegraaf, van den Bogaard, Verheij en van Houwenige weten door allerlei alliances het familiekapitaal te behouden en ook de familie Sigmond heeft nog iets achter de hand en zij zijn dan ook de eerste en enige die in de 19e eeuw zich weer weten op te werken en hun kapitaal op een enorme manier uit te breiden. Nu gaat men ook meer contact leggen met Sliedrechtse aannemers. In de 18e eeuw was de samenwerking maar heel marginaal maar in de 19e eeuw zou men steeds verder gaan samenwerken. Er was ook meer sprake van gespreid risico doordat de families ondertussen ook veel geld hadden gestoken in grond die door hen verpacht werd als bouwgrond of waarop men een arbeider zette en uiteindelijk de producten zelf bij openbare verkoping aan de man bracht. Twee nieuwkomers in het dorp wisten het tot ongekende hoogte te brengen. De gebroeders Van Tienhoven veroverden de harten van twee zeer rijke erfdochters. Gijsbert liet zijn oog vallen op Clasina van den Bogaard. Uit financieel oogpunt een bijzonder verstandige keus. Niet alleen was Clasina de enige erfgename van haar rijke vader, zij was ook de enige erfgenamen van haar kinderloos gestorven oom Bastiaan Verheij van den Bogaard. U heeft vorige week op de overzichten van Jan van Belzen kunnen zien dat hij veruit de rijkste man van Werkendam was in zijn tijd. Hun zoon Johannes van Tienhoven van den Bogaard was 25 jaar burgemeester van Werkendam voor een jaarwedde van fl. 125,-. U zult nu wel begrijpen dat dat beslist niet zijn hoofdkomsten waren. Maar een hele enkele keer komen we Johannes tegen als aannemer. Waarschijnlijk is hij veel meer een man geweest van grondbezit en het dragen van financiële risico's. Hij bezat grote delen van de zuidelijke Biesbosch met grienden, kooien en hooilanden. Ooit is beweerd dat de paarden van het Nederlandse leger uit de 19e eeuw liepen op hooi uit de Biesbosch. Johannes was getrouwd met Woutrina van Haaften. De bemoeienis met Sliedrechtse aannemerij lag hierdoor binnen handbereik. Hun twee zonen stierven jong en hun dochters huwde met mannen buiten Werkendam.

Adriaan Baltus van Tienhoven, 8 jaar jonger dan zijn broer Gijsbert, verloor zijn hart aan Elisabeth van Baasbank. Ook een zeer verantwoorde keuze op financieel gebied. Vader Baasbank, helaas al overleden, was grootgrondbezitter in overtreffende trap. Het familiekapitaal was achtergebleven in de zeer kiene handen van moeder Kieboom die met weinig werk maar slimme beslissingen het alleen maar groter maakten. Adriaans bedje was gespreid. Helaas viel hem in zijn eerste huwelijk maar weinig geluk ten deel. Zijn vrouw stierf al jong, hem achterlatend met zes kinderen van wie er al snel ook 4 overleden. Zijn tweede huwelijk met Wilhelmina Frentz, ook weer een dochter van een zeer welvarende baggerondernemer die al in 1800 werk had in Tunesië, was in veel opzichten gelukkiger.

Samen met zijn broer Gijsbert kocht hij een groot perceel grond op Zevenhuizen en liet daar een grote hoepelschuur meer zetten. Waarschijnlijk de eerste grootschalige hoepmakerij in Werkendam. Rond 1864 deden zij dit alles van de hand. De wereld voor de Van Tienhoven's was aan het veranderen. De kinderen van Gijsbert brachten het tot ongekende hoogten. Lijfarts van de koningin, Minister-president, Directeur van de Nederlandsche Bank zijn maar een paar van de functies die door hen bekleed werden. Zowel zonen als dochters traden in het huwelijk met kinderen van Sliedrechtse aannemers. De aannemerij was tot 1865 maar bijzaak waar aardig geld mee verdient werd maar er was meer dat hun aandacht vast hield. Projecten waar de Verheij's, Sigmond en van Houwenige zich mee bezighielden waren de grote projecten door de Staat uitgeschreven. Het Noordhollands kanaal, het Noordzeekanaal, de drooglegging

van de Haarlemmermeer, het afsluiten van het Sloe en de nieuwe waterweg zijn geen projecten meer die je als aannemer wel even aanpakt. Gelegenheidscombinaties werden gesloten. Werkendamers en Sliedrechtenaren kwamen steeds verder bij elkaar. Het zou best wel eens kunnen zijn dat ze gewoon niet zonder elkaar konden. Het maakten de Werkendamse arbeiders allemaal niet zoveel uit zolang ze maar werk hadden. Trokken in de 18e eeuw alleen de mannen voor het seizoen weg, nu trokken hele gezinnen voor een paar jaar weg. Werkendam bleef de thuisbasis ook al zwierf men van werk naar werk. Rozenburg, Velzen, IJmuiden en Hoek van Holland zijn een paar plaatsen waar hele kolonies Werkendamers een tijdelijk onderkomen vonden. Steeds opnieuw de boel weer bij elkaar pakkend. Steeds opnieuw een andere omgeving. Niet altijd automatisch beter. Een volkje met nomadische trekken.

Hoe nomadisch die waren bleek pas goed toen rond 1880 alle grote werken van de Staat klaar waren en de kennis en vloot van de aannemers zo groot was geworden dat ander werk gezocht moest gaan worden. Men moest over de grenzen gaan kijken. Voor Werkendamse aannemerij hoefde dat toen niet meer. Van Houweninge was overleden en de paar kinderen die hem overleefd hadden waren dochters. Gijsbert Sigmonds zoon had meer interesse voor politiek en de steenfabriek, alhoewel hij wel als aannemer te boek stond, De Klerk en Bastiaan Verheij van den Bogaard waren kinderloos overleden. De Van Tienhovens hadden andere ambities. De Sociëteit Van Tienhoven was overgenomen door één van de werknemers P.A. Bos en vertrok naar Gorinchem. Het tweede aannemerijloze tijdperk brak aan. Maar wat moest er komen van al die arbeiders?

Sommige mannen konden een betrekking vinden bij een aannemer die kleinere klussen uitvoerden ergens in Nederland, weer anderen vonden een plaats in de hoepmakerijen. Een bijzondere groep mensen werd gevormd door hen die op contractbasis naar het buitenland vertrokken en vele jaren wegbleven. Een beweging die vanaf ongeveer 1880 door de Werkendamse samenleving trok. China, Argentinië, Algiers, Panama, Egypte, Nederlands-Indië, Rusland, Frankrijk, Portugal, Spanje, Zuid-Afrika zijn zo een aantal landen waar Werkendamse mannen werk vonden bij veelal Nederlandse baggeraars of consortia van Nederlandse bedrijven. Naar landen als Rusland en Frankrijk trok men voor het seizoen zoals vroeger naar Zeeland of Noord-Holland. Naar alle andere jaren trok men voor één of meerdere jaren. Een aantal mannen nam hun gezin mee. Zij bleven dan ook vaak gedurende langere tijd maar het gebeurden natuurlijk ook wel dat mannen in een ander land een vrouw troffen waarmee zij al dan niet getrouwd een gezin gingen vormen. Er zijn dan ook in de meest exotische oorden werkendamers geboren of gestorven.

Tot op de dag van vandaag zijn Werkendamse mannen overal ter wereld terug te vinden werkzaam in de waterbouw. Eén ding is gelukkig veranderd. Het is bekend dat tussen 1907 en 1911 aan de oevers van de Wangh-poo, een rivier in China, een 2 blokken huizen stonden. Het ene blok werd bewoond door een groep Sliedrechtenaren en het andere door Werkendamers. Zover van huis kwamen ze toch niet bij elkaar over de vloer want de Sliedrechtenaren waren toch ander volk, zo als een Werkendammer het beschreef. Rond 1925 was er weer veel werk in het eigen land door de bouw van de Afsluitdijk. Ondertussen waren enkele Werkendamse griendbaronnen uitgegroeid tot aannemers van formaat. Tot op de dag van vandaag is een groot deel van de mannen op één of andere manier hierbij betrokken.

Literatuur:

Lezing V.C. Wikaart-Derkzen

Th. Westerhout, Met kist en bult de Biesbosch in
M. van Heijningen, Diepers en Delters
P. v.d. Brink, in de opslag van een oog
A. van Kampen, Bouwen op Mensen

Boeren (zie bijlage bij 4)

De bewoners in de 19e eeuw.

Over de bewoning van de Noordwaard in de 19e eeuw is maar weinig bekend. De enige serieuze publikatie die over dit onderwerp verscheen was een dissertatie van H.A. Schönhage: "De Brabantse Biesbosch en zijn bewoners", uit 1939. Omdat het hier een wetenschappelijk werk betreft is het aan de aandacht van het grote publiek ontsnapt.

Op 20 juli 1814 werd bij wet bepaald dat het gebied van Holland dat ten zuiden van het Hollands Diep, de Biesbosch en de Oude Maas lag bij de provincie Noord Brabant gevoegd zou worden. Nog behoorde het Land van Heusden en Altena en Werkendam met de Biesbosch bij Holland. Hier kwam verandering in bij wet op 10 februari 1815. Toen werd bepaald dat de grens zou lopen op de helft van de Merwede. Met dit besluit werd een gebied aan Noord Brabant toegevoegd dat van een heel andere aard en karakter was en een heel eigen problematiek kende. Het anders zijn lag, en ligt nog steeds, in de geloofsovertuiging. Daar waar Brabant grotendeels rooms katholiek was, is deze streek confessioneel protestant. De grond bestaat uit zware vruchtbare klei in plaats van de schrale zandgronden die zo kenmerkend zijn voor een groot deel van Brabant, en de grootste problemen in deze omgeving was de constante dreiging van het water. De veelvuldige overstromingen in dit gebied hielden de meeste mensen arm en nederig.

Nu is de Noordwaard een modern agrarisch gebied waar asfaltwegen de ver van elkaar verspreide boerderijen met elkaar verbinden. De zegeningen van de ruilverkaveling. Nog maar tientallen jaren geleden was dit wel anders. Iedere boerderij op zijn eigen polder, omgeven door water. Verstoken van ieder modern comfort dat allang in de rest van Nederland als normaal geaccepteerd werd. Water werd tot in de jaren 70 (van de 20ste eeuw) met tankwagens en boten aan huis gebracht. Elektriciteit kwam pas in de jaren 50. Gas en kabelantenne zullen het wel nooit halen. Een gebied waarin het hebben van een boot en paard lange tijd belangrijker was dan het hebben van een auto.

Zo'n tweehonderd jaar geleden was er van bewoning in de huidige Noordwaard (groveweg het gebied ten oosten van het Steurgat dat begrensd wordt door de Merwede in het noorden en de Ruigt in het zuiden) nog maar amper sprake. In 1805 werd op de polder Keizersguldenwaard (ingepolderd in 1802) waar toen al gedeeltelijk gras en vlas op verbouwd werd, een *nieuw* huis neergezet. Mogelijk stond er dus al eerder een woning of werd er een bijgebouwd. Bij de instelling van het kadaster in 1832 stonden in ieder geval op de Keizers guldenwaard 2 huizen. Verder stonden in dat jaar ook 2 huizen op de Kalverwaard, 2 huizen op de Kievitswaard, één huis op de Hap penhennip, en één huis op de Hardenhoek.

Met het in handen komen van sommige polders bij particulieren kwam ook een ander product de Biesbosch in; het gras. De rondtrekkende legers hadden voor hun paarden veel hooi nodig waardoor de vraag naar gras groot was. De dijken rond de polders werden verhoogd en de eerste schoorvoetende stap naar een agrarisch gebied werd gezet.

Nadat in 1839 de domeinen een opzichter voor de Biesbosch benoemden, gingen ook zij over tot de aanleg van landbouwpolders. Vanaf dat moment kwam ook de trek op gang van de min of meer definitieve bewoners. Domeinen gingen hun grond in pacht uitgegeven en boeren uit de omliggende streken uit het land van Heusden en Altena, Zuid Holland en een groep Zeeuwse boeren, bleken daarin geïnteresseerd. Op de topografische kaarten van 1857 staan 17 gebouwen, waarvan er ongetwijfeld een aantal als schuur in gebruik geweest zullen zijn. Het merendeel van de eerste bewoners bestond uit boeren, te verdelen in drie groepen; namelijk de eigenaren, de pachters en de zetboeren. Weinig eigenaren bewoonden daadwerkelijk hun hoeve, zodat de meeste toch nog pachters en zetboeren waren. De pacht werd meestal afgesloten voor de duur van 6 à 7 jaar en het voordeel van het pachten van een bedrijf was dat onverwachte schadeposten, zoals bijvoorbeeld dijkdoorbraken, afgewenteld kon worden op de schouders van de eigenaar. De Kroon- en Zalpolder en de middelste Kievitswaard waren de eerste polders die ook bij stormvloed overwegend droog bleven. Op de Kroon- en Zalpolder stonden de "Koning Willem III" (1857), "Koning Willem II" (1882) en de "Koningin Sophia" (1888, de Koningin Emmahoeve is later gebouwd en in 1921 afgebrand). Op de middelste Kievitswaard stonden de "Kroonprinshoeve" (1857) en "Anna Paulowna-hoeve" (ws. voor 1845). Naast de boeren en hun arbeiders woonden er in het gebied ook vissers, sluiswachters en een fortwachter. In de oudste bevolkingsregisters komen o.a. de namen van Teunis Nootenboom en Kaspar van Helden van de Keizerguldenvaard, Arnoldus van Drunen van de Kalverwaard, Andries Vos en Ambroos van Oversteeg op de Kievitswaard, G. Rombout op het Kooike, Cornelis Schreuders op de Happenhennip en Teunis van de Werke op de Spieringplaat voor. In 1872, wanneer de strijd voor een school start, wonen er 20 kinderen in de Biesbosch die voor onderwijs in aanmerking komen.

De oude bewoning Willem II.

Onder aanvoering van de familie Vos verzocht men het gemeentebestuur om een school voor de 20 kinderen die in het gebied wonen. Pas na een strijd van 24 jaar, de uiteindelijke hulp van de rentmeester van het Kroondomein en een grote geldgift van de Koningin lukte het de bewoners om voor hun kinderen onderwijs te krijgen. Gedurende de 90 jaar van zijn bestaan zou de school ook een nagenoeg constante bron van zorg voor de gemeente en strijd voor behoud van de bewoners zijn.

Het in gebruik nemen van de Biesbosch als agrarisch gebied maakte een beduidend minder stormachtige ontwikkeling door dan waarop de domeinen hadden gehoopt. De zeer geïsoleerde ligging en constante dreiging van het water waren waarschijnlijk de voornaamste oorzaken. Het ontbreken van onderwijs, kerk en medische zorg, het aangewezen zijn op een parlevinker voor de boodschappen en de mogelijkheid tot het

ingevroren raken in de winter, hadden een afschrikkende werking op veel vrouwen, die in sommige gevallen naar een woning op de wal trokken als de kinderen groter werden. Het verhaal dat de Biesbosch in cultuur gebracht is door Zeeuwen kan ook naar het rijk der fabelen verwezen worden. In de onderstaande tabel zie je uit welke provincies de nieuwe bewoners kwamen. Het pionierswerk werd dus grotendeels door Brabanders gedaan.

	GL	ZL	NB	ZH	O	België
<1860	-	-	11	2	-	-
1860-1869	1	1	12	3	-	-
1870-1879	2	1	7	4	-	-
1880-1889	-	-	9	7	-	-
1890-1900	-	4	6	8	1	1
Totaal	3	6	45	24	1	1

(GL=Gelderland, ZL= Zeeland, NB= Brabant, ZH= Zuid Holland, O= Overijssel)

Boerenarbeiders trokken gedurende het seizoen op maandag de Biesbosch in en gingen op zaterdag, net als de griendwerkers, weer naar hun huizen in andere dorpen. Zij lieten dus geen sporen na in de bevolkingsadministratie. Zo ook niet de vele arbeiders van de suikerfabriek. Mede omdat suiker koken een continu proces was, en de Werkendamers om godsdienstige redenen niet op zondag werken, werden katholieken uit andere delen van Brabant en uit België aangetrokken. De fabriek trad in 1873 in werking maar na de definitieve sluiting in 1917 vertrokken alle arbeiders weer. Gehuisvest in grote zalen, aanvankelijk zonder scheiding tussen mannen en vrouwen, werden zij mogelijk gezien als seizoenarbeiders. In de uitgave "de Suikerfabriek" van de hand van D.C. Hakkers blijkt iets meer over de leef- en werkomstandigheden van deze groep. Volgens een schrijven van de Gemeente Woudrichem aan Werkendam zijn 10 personen op de rooms katholieke begraafplaats te Woudrichem begraven, bij gebrek aan een katholieke begraafplaats te Werkendam. Zij kwamen allemaal uit de Biesbosch. Uit dezelfde correspondentie blijkt ook nog hoe dun bevolkt het Biesboschgebied was. Op 17 juli 1889 werden alle huizen in Werkendam omgenummerd. Binnen de toenmalige bebouwde kom van Werkendam (grofweg geschat een gebied van 60 bunder) stonden 497 huizen met 2.281 bewoners. Het Werkendamse grondgebied was toen totaal 3.842 bunder. In het hele buitengebied stonden 61 woningen met 292 bewoners.

Door aanslibbing werd het bruikbare oppervlak voor de boeren vergroot. De aanleg van de Bandijk aan de bovenzijde van de Noordwaard zorgden voor een iets betere toegankelijk van het gebied.. Door dat een aantal grote boeren aan het begin van de 20ste eeuw arbeiderswoningen bouwden in de buurt van hun hoeses breidde de bevolking zich wel iets uit. Dicht bevolkt is het echter nooit geworden. Vandaag de dag is er zelfs weer sprake van een lichte ontvolking. Boerenbedrijven moeten sluiten vanwege de natuurontwikkeling. Boeren moeten hun bedrijven verlaten die soms al 150 jaar in beheer of bezit van hun familie waren. Een gebied waarin zich een stuk van hun familiegeschiedenis afspeelde, vol ups en downs, waarin het water vaak letterlijk tot aan hun lippen stond, achter zich latend.

Vlas, tarwe, haver, aardappelen en suikerbieten zijn naast de hooibouw de belangrijkste producten geweest die in de afgelopen 200 jaar verbouwd werden.

Zie ook laatste pagina pt. 4.

Literatuur:

H.A. Schonhage, De Biesbosch en zijn bewoners

V.C. Wikaart - Derkzen, Uit de school klappen

V.C. Wikaart - Derkzen, Biesboschbewoners

D.C. Hakkers, De suikerfabriek

Tweede Wereldoorlog (Zie ook laatste pagina pt. 5.)

Ontoegankelijkheid zorgde er in de Tweede Wereldoorlog voor dat de Duitse bezetters het gebied nooit helemaal onder controle hebben gekregen. De Biesbosch bleek een ideaal onderduikgebied waarin naast mensen complete binnenvaartschepen en baggermolens konden "verdwijnen". Een goed opgezet alarmeringssysteem zorgde er voor dat ingeval van een razzia de onderduikers tijdig gewaarschuwd werden. Met het oprukken van de bevrijdingstroepen in het zuiden staken steeds meer deserterende Duitse soldaten de Amer over in een poging tot vluchten. De verzetsgroep zag kans om 76 van deze vluchtende soldaten en patrouillerende soldaten gevangen te nemen en gedurende een langere periode van voedsel te voorzien. De bevrijding kwam in november 1944 tot stilstand aan de zuidelijke rand van de Biesbosch. De verzetsgroep zag kans om de schepen waarop deze soldaten gevangen gehouden werden over te varen naar Lage Zwaluwe al waar zij overgedragen werden aan de Poolse commandant.

Vanaf 6 november 1944 waren 21 mannen bereid om berichten, microfilms, koeriers, piloten, joden en zelfs een generaal vanaf Werkendam en Sliedrecht via de Biesbosch of de Nieuwe Merwede naar het bevrijde zuiden over te brengen. Ze stonden al snel bekend als "line-crossers".

In Werkendam was de plaats van samenkomst het huis van de familie Visser, dat aan de rand van het dorp stond. Vanaf hier gingen de mannen in donkere, veel al steenkoude, nachten hun kostbare vracht wegbrengen om terug te keren met berichten voor in bezet gebied en broodnodige medicijnen (vooral insuline). Een extra vijand in deze nachten vormde het heldere schijnsel van de maan. Toen in januari 1945 de Biesbosch afgesloten werd voor zijn normale bewoners was het heel duidelijk dat alles wat zich 's nachts in de Biesbosch ophield daar volgens de bezetter niet hoorde. Ondanks de vele hachelijke situaties probeerde men een geregelde dienst te onderhouden. In de zes maanden die nog restten tot de bevrijding, met grofweg 180 nachten die lang niet allemaal maanloos waren, zijn 370 crossings uitgevoerd. Zeker in het begin ondernamen sommige crossers vier nachten per week hun bloedstollende tocht op het getijdewater.

Sommige tochten liepen helemaal verkeerd af. Omdat de vaste maat van Piet van der Hoek gewond was geraakt ging de onderduiker Thijs Peele in de nacht van 13 januari 1945 mee. Zij werden gearresteerd en overgebracht naar kamp Amersfoort, maar zagen kans te ontluchten. Voor Thijs was deze tocht "eens maar nooit meer". Half maart 1945 viel Aaike van Driel in Duitse handen en ook Kees van der Sande werd opgepakt. Beiden werden op 30 april 1945 op Ford de Bilt gefusilleerd.

In januari 1945 besloot de bezetter de Biesbosch te ontruimen. Bij de verplichte evacuatie moest menig boer huis en haard onbeheerd achterlaten en mochten alleen nog arbeiders die in het bezit waren van een dagpas zich overdag in de Biesbosch ophouden. Pas na de bevrijding mochten de bewoners weer terug naar hun veel al vernielde huizen.

Tot slot:

Met het verstrijken van de tijd vervagen ook de beelden en soms ook de werkelijkheid. In dit schemergebied worden nieuwe helden geboren en dreigen verhalen en vage herinneringen nieuwe werkelijkheid te worden. Daarom is het zo belangrijk dat er naar ieder verhaal met scepsis gekeken wordt. Lees, blijf op de hoogte en ga zo nodig zelf

onderzoek doen. Blijf wakker en vertel de werkelijke geschiedenis van de Biesbosch door. De werkelijkheid is voor de meeste bezoekers al onwerkelijk genoeg.

Toevoegingen

1. Griendwerk (p. 27)

Onder meer op de Pannekoek naast het Biesbosch Museum, op het Griendmuseumpad en langs het Moldiep bij Biesboschcentrum Dordrecht wordt een deel van de grienden nog gehakt. Hier kun je zien hoe grote delen van de Biesbosch er vroeger uitzagen. Op de Deeneplaat en langs het Griendmuseumpad staan keten waar de griendwerkers in huisden als ze aan het hakken waren. Er zijn speciale excursies waarbij je een kijkje kunt nemen in die keten. Meer informatie hierover bij de bezoekerscentra in Dordrecht en Drimmelen.

De Stenen Keet op het Griendmuseumpad is elke zaterdag van april tot en met oktober open voor wandelaars. Bereikbaar met het voetveer vanaf Biesboschcentrum Dordrecht.

2. Visserij (p. 13)

In de Biesbosch zijn nog maar 2 visserijbedrijven overgebleven. De bekendste is Visserijbedrijf Klop uit Hardinxveld. www.visserijbedrijfklop.nl. Een overblijfsel van de fabrieksmatige zalmvisserij is te vinden naast de Ottersluis. Hier bevindt zich een zogenaamde zalmhaal, waarmee netten werden binnengehaald. Op afspraak te bezichtigen via Biesboschcentrum Dordrecht.

3. Eendenkooi (p. 21)

Op de Hofmansplaat bevindt zich de enige nog werkende eendenkooi in de Biesbosch. Excursies vanaf Biesboschcentrum Drimmelen en op afspraak (www.endenkooi.nl). In de zomermaanden is er een speciaal arrangement 'Naar d'n Overkant', waarbij je een dag lang op het eiland kunt bivakkeren. Meer info bij Biesboschcentrum Drimmelen.

4. Vaarboeren (p. 39)

Fam. Saarloos op de Vischplaat en de heer Stoop op de Otterpolder wonen en werken op een eiland. Als ze hun koeien willen laten slachten moeten ze per boot worden vervoerd. Ook voor een simpele boodschap moeten ze met een boot naar de overkant.

5. Tweede Wereldoorlog (p. 40)

De Biesbosch was in de Tweede Wereldoorlog een belangrijke buffer tussen bevrijd en bezet gebied. Tussen het Katse Gat en de Nieuwe Merwede ligt nog een 'kanorol', een oversteekplaats waar de crossingsbootjes over de dijk werden getrokken. In Lage Zwaluwe kun je een wandeling maken langs informatieborden die vertellen over de Tweede Wereldoorlog.

6. St Elisabethsvloed (p. 4)

Mooie presentatie over de St Elisabethsvloed in het Biesbosch Museum. Maar ook in het bezoekerscentrum van Werelderfgoed Kinderdijk en in museum 't Hof in Dordrecht wordt aandacht besteed aan de St. Elisabethsvloed. In 2021 600 jaar geleden!